

SARAJEVO SOCIAL SCIENCE REVIEW

SARAJEVSKI ŽURNAL ZA DRUŠTVENA PITANJA

VOL. 4

BROJ 1-2

2015.

DRAŽEN BARBARIĆ: Postmoderna vrtoglavica prostorne ontologije: Analiza procesa teritorijalizacije i deteritorijalizacije u suvremenom svijetu

ADNAN TATAR: Ideološko prevrednovanje toposa

MAROJE VIŠIĆ: Marcuseovo osmišljanje društvenog obrata

EHLIMANA SPAHIĆ: Upravljanje ekonomijom znanja:
Studija slučaja – Finska

HARIS HAMIDOVIĆ: Mjesto i uloga cyber sigurnosti
u razvoju modernih društava

DARKO SOLDAT, IRMA ZULIĆ: Europeanization of the Balkans:
A Legal Perspective on the Future of EU Enlargement

ELI TAUBER: Jedan neuspjeh pokušaj antisemitske propagande
– na primjeru lista *Svoj svome*

NERMINA MUJAGIĆ: Prikaz knjige “Partije i koalicije”
autora Esada Zgodića

EDINA BEĆIROVIĆ Prikaz knjige “Negiranje genocida nad Bošnjacima”
autora Elvedina Mulagića

FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
UNIVERZITETA U SARAJEVU

SARAJEVSKI ŽURNAL ZA DRUŠTVENA PITANJA (2015)
SARAJEVO SOCIAL SCIENCE REVIEW (2015)

Izdavač / Publisher

Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Za izdavača / On behalf of the publisher

ŠAĆIR FILANDRA

Glavna urednica / Editor-in-chief

VALIDA REPOVAC NIKŠIĆ

Redakcija / Editorial board

SEAD TURČALO, DAMIR KAPIDŽIĆ,
BELMA BULJUBAŠIĆ, HARIS CERIĆ,
SANELA ČEKIĆ-BAŠIĆ, MIRZA EMIRHAFIZOVIĆ

Savjetodavni odbor / Advisory board

DINO ABAZOVIĆ, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

THOMAS BAUER, University of Vienna, Austria

XAVIER BOUGAREL, CNRS, France

TIHOMIR CIPEK, University of Zagreb, Croatia

MARTIN COWARD, Newcastle University, United Kingdom

MARIE JANINE CALIC, Ludwig Maximilians University, Germany

NERZUK ĆURAK, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

NENAD DIMITRIJEVIĆ, Central European University, Hungary

VEDRAN DŽIHIĆ, University of Vienna, Austria

IGINIO GAGLIARDONE, University of Oxford, United Kingdom

CHIP GAGNON, Ithaca College, United States

HARIZ HALILOVIĆ, Monash University, Australia

LENE HANSEN, University of Copenhagen, Denmark

AIDA A. HOZIĆ, University of Florida, United States

MIRA LAKIČEVIĆ, University of Belgrade, Serbia

NICOLE LINDSTROM, University of York, United Kingdom

LARA J. NETTELFIELD, Royal Holloway, University of London, United Kingdom

JOHN PAVLIK, Rutgers University, United States

SABRINA P. RAMET, Norwegian University of Science and Technology, Norway

IVANA SPASIĆ, University of Belgrade, Serbia

SHERRILL STROSCHEIN, University College London, United Kingdom

ZLATKO ŠABIĆ, University of Ljubljana, Slovenia

GERARD TOAL, Virginia Tech, United States

SRDAN VUČETIĆ, University of Ottawa, Canada

ILIJA VUJAČIĆ, University of Belgrade, Serbia

SINIŠA ZRINŠČAK, University of Zagreb, Croatia

ISSN 2303-4025 (print)
ISSN 2303-4033 (online)

SARAJEVSKI ŽURNAL
ZA DRUŠTVENA PITANJA

GODIŠTE IV • BROJ 1-2 • 2015.

SARAJEVO SOCIAL
SCIENCE REVIEW

VOLUME 4 • NUMBER 1-2 • 2015

Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Sadržaj

DRAŽEN BARBARIĆ: Postmoderna vrtoglavica prostorne ontologije: Analiza procesa teritorijalizacije i deteritorijalizacije u suvremenom svjetu	7
ADNAN TATAR: Ideološko prevrednovanje toposa	27
MAROJE VIŠIĆ: Marcuseovo osmišljanje društvenog obrata	47
EHLIMANA SPAHIĆ: Upravljanje ekonomijom znanja: Studija slučaja – Finska	67
HARIS HAMIDOVIĆ: Mjesto i uloga cyber sigurnosti u razvoju modernih društava	81
DARKO SOLDAT, IRMA ZULIĆ: Europeanization of the Balkans: A Legal Perspective on the Future of EU Enlargement	95

ISTRAŽIVAČKA BILJEŠKA

ELI TAUBER: Jedan neuspis pokušaj antisemitske propagande – na primjeru lista <i>Svoj svome</i>	113
--	-----

PRIKAZI

NERMINA MUJAGIĆ: Prikaz knjige “Partije i koalicije” autora Esada Zgodića	131
EDINA BEĆIROVIĆ Prikaz knjige “Negiranje genocida nad Bošnjacima” autora Elvedina Mulagića	135

Postmoderna vrtoglavica prostorne ontologije: analiza procesa teritorijalizacije i deteritorijalizacije u suvremenom svijetu

DRAŽEN BARBARIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

Svrha ovoga rada je kritički pristupiti pomodnom pojmu deteritorijalizacije i njegovu kontinuumskom parnjaku – pojmu reterritorializacije, te pokušati ukazati na njihovu nerazlučivu dijalektičku narav. Odnosno, konkretno pokazati da svaki deteritorijalizacijski proces rezultira i reterritorializacijom u smislu prostornoga balasta ili otpada. Znatan dio rada posvećen je dokazivanju da su mnogi autori prerano otpisali prostor kao važnu varijablu društveno-političkih procesa. Najprije se želi ukazati na to da postmoderna kritička geopolitika kroz dekonstrukciju prostornih diskursa i praksi metodološki zanemaruje njihovu teritorijalnu osnovu i time gubi važan analitički segment. Nakon toga se ističe kako identitetska konstrukcija vlastitog sebstva uvijek zahtijeva i prostornu diferencijaciju u odnosu na Drugoga, što je izuzetan dokaz važnosti prostora u postmodernim uvjetima. Rad se također može iščitati kao skroman metodološki pokušaj isticanja spomenute nerazlučivosti procesa deteritorijalizacije i reterritorializacije, s važnim osvrtom koji tendira prihvaćanju mnogo veće odgovornosti aktera prema prostornim imaginacijama i praksama, kao i uvažavanju najširega mogućeg spektra različitih prostornih perspektiva i diskursa.

Ključne riječi: postmoderni geopolitički kontekst, deteritorijalizacija vs. reterritorializacija, problem Drugoga, geopolitičke crne rupe, epistemološki imperijalizam

Geopolitički vertigo ili rastakanje konvencionalnih prostornih imaginacija

Nekim se stvarima jednostavno mora priznati neporecivi fakt njihove egzistencije ma koliko nas posljedice potonje ili tendencije društva prema kojima nas vuče uopće ne razveseljavale, dapače razaraju nam epistemološko

(ideološko) tlo koje smo do tada smatrali nepomičnim. U trenutku tektonskih promjena koje obuhvate, barem naizgled, cjelokupnu ljudsku populaciju sve matrice smisla, djelovanja, teoretiziranja ili puke čangrizave svakodnevne skeptičnosti postaju sićušne i prezrene. Gotovo da ne postoji bolji primjer opisa navedene situacije u današnjem vremenu i recentnijoj prošlosti od ustaljenih prostornih imaginacija i od njih nerazlučivih praksi. U trenutku kada niti jedna alatka konvencionalnoga analitičkog korpusa ne olakšava doživljavanje (proživljavanje), a kamoli razumijevanje i upravljanje prostornim fenomenima, onda nema druge nego priznati da smo upali u geopolitički vertigo (Ó Tuathail, 2002: 29). Nakon epistemološkoga post-apokaliptičnog uvoda u problematiku ne slijede znaci ohrabrenja i optimističnoga pogleda u budućnost, takve stvari su ostavljene za druga poglavlja, a na ovom mjestu ključni zadatak se nameće u formi kratke rekonceptualizacije spomenute prostorne problematike. Ne upadajući u zamku publicističkoga redukcionizma ili pop-kulturne spektakularizacije, potrebno je detektirati ključne katalizatore vrtoglavice u koju smo upali i njezinih konkretnih prostornih ishoda, a u nekim slučajevima i iskalkuliranih rezultata. Ono što bi svakako trebalo spomenuti jest relacijski odnos razdoblja postmodernih geopolitičkih uvjeta (Ó Tuathail, 2000) u odnosu na razdoblje klasične modernističko-euklidske geopolitičke zbilje.

Najdrastičnija razlika ogleda se u potpunoj eksploziji prostorne paradigmе unutar koje su imaginativni blokovi manje-više odgovarali konstelaciji teritorijalnih blokova. Na sličnom tragu, objašnjavajući karakter moderne geopolitike, Jure Vujić (4) kaže: "Druga karakteristika moderne klasične funkcionalističke geopolitike je interpretativni sustav koji predaje pretežiti smisao i važnost međunarodnoj geopolitici a zasnovan je na korelaciji geografskih cjelina koje su to i suštinski i prirodno s jedne strane a i prostori društveno-političkih identiteta s druge." Prelijevanje i nezaustavljiva fluidnost prostornih zamišljanja, identitetskih određenja ili pak pučkih stereotipizacija više ne posjeduje čvrsti prostorni korijen, koji joj je još u prošlom stoljeću omogućavao naturalističku sakralizaciju. Što u takvom kontekstu predstavlja ultimativni imperativ klasične geopolitike, a koji se nameće u obliku eksplisitne kontrole teritorija? Rastakanje strukture teritorija od nedohvatljive plurimorfne dimenzije izuzetnog utjecaja, kojoj genuina virtualnost omogućava istovremenost bivanja i odsustva u bilo kojem trenutku opasnosti, i više je nego zabrinjavajuće, naravno za velike krojače geopolitičkih mapa. "U biti, nosiocima geopolitičke moći više nije dovoljna samo

fizička (militaristička) kontrola Prostora, već je nužna i softversko-virtualna (i pacifistička i militaristička) kontrola Simulakruma, čime se geopolitička manifestira kao izraz mira i antirata” (Ćurak, 2013: 3). Iako, nikada ne treba smetnuti s uma da se očigledne neuhvatljive simulakrumske sfere za tren oka transformiraju u instrumentalizirane mimikrijske (imperijalističke) diskurse, čije razdoblje nastanka pripada nekoj drugoj epistemološkoj eri.

Relacijska komparacija modernističkog i postmodernističkog geopolitičkog stanja ukazat će nam na jednu od ključnih dimenzija na koju skreće pažnju Gearóid Ó Tuathail, a koja je od izuzetnog značenja za ovaj rad. Naime, navodeći četiri karakteristike moderne geopolitičke imaginacije, pokazuje na koji način je klasični proces strukturacije prostora zarobio vrijeme kao partikularnu varijablu neovisnu o ostalim prostornim imaginacijama. Selekcija vremenskih kriterija modernizacijskog progresivizma u tom je vremenu stavljen u velike prostorne rezervoare pomoću kojih su bili jasno diferencirani u odnosu na ostale. Pojednostavljeni, kreirajući lanac linearog razvojnog puta specifične civilizacije ili pojedinoga društva, a čiji je neizostavan medij vrijeme, intelektualne elite su prostorno markirale granice dokle taj medij seže, a samim time dokle dobacuju modernizacijski impulsi. Vrijeme je zarobljeno kako bi postalo talac, kuhnovski rečeno, disciplinarne matrice za koju je sada radilo kao kriterij isključivanja i određivanja društvenog napretka. “Prostorni blokovi su izolirani i označeni sa esencijalnim atributima različitih vremenskih razdoblja povezanih sa idealiziranim povijesnim iskustvom jednog od blokova” (Ó Tuathail, 2002: 21). Iz navedenoga se, uz ponešto opreza, može zaključiti da univerzalizam pojedinoga bloka zapravo ne podrazumijeva univerzalno vrijeme, već prostorno komprimirano vrijeme koje u određenoj fazi razvoja nadilazi prostorni okvir vlastite kompresije. Drugim riječima, zapadni logocentrizam isprva zahtijeva teritorijalizaciju specifično opojmljenog vremena kako bi je modernizacijski rez potonjeg u potpunosti učinio efemernom pojavom.

Informatičko, postindustrijsko ili postmoderno društvo je, prema svemu sudeći, ipak dovršilo modernu u jednoj dimenziji razvoja, učinilo je prostor marginalnim faktorom društvenoga razvoja, a teritorijalizaciju pukim atavističkim oponašanjem neadekvatnih imperijalnih praksi. Vrijeme je oslobođeno, na mjesto geopolitike stupa “kronopolitika” (Agnew, 2003: 96). Kristalizacija vremena, u Castellsovom smislu konstitucije prostora, poprima umu 20. stoljeća nezamislive oblike i razmjere, svjetom ne dominira više protok moći, već moć protoka (Ó Tuathail, 2002: 25). Ono

što umreženo društvo 21. stoljeća koristi kao okvir, ili bolje rečeno podlugu vlastite egzistencije, s punim pravom Castells naziva prostorom tokova. "Prostor tokova je materijalna organizacija društvenih praksi koje se zbivaju istodobno i djeluju kroz tokove. Pod tokovima podrazumijevam smislene, repetitivne, programirane sekvene razmjene i interakcije između fizički razdvojenih mesta koja drže društveni akteri u gospodarskim, političkim i simboličkim strukturama društva" (Castells, 2000: 438). Tri su sloja od kojih je prostor tokova sačinjen: krugovi elektroničkih impulsa (telekomunikacije, informatička tehnologija i sl.), čvorovi i središta (sastavni dijelovi mrežne društvene strukture), te prostorna organizacija menadžerskih elita (odvojenost u odnosu na ostatak društva). Iako prostor tokova omogućuje nesmetanu dereguliranu razmjenu različitih silnica tokova, ono što zaista pokazuje u kojem obujmu je vrijeme postalo nesputani medij razvoja bez prostornih okova jesu informacijski i finansijski tokovi. Tako primjerice Zaki Laidi govori o "svjetskom vremenu" kako bi objasnio da je klasični politički teritorij izgubio svoju regulativnu funkciju, a informatička revolucija poremetila smisao vremena i prostora, te ubrzala dinamike vremena i prostora, tako da se već govori o *cyberspaceu* kao novom modelu prostora-vremena" (Vujić, 12, prema Laidi, 1992). Paralelno sa *cyber* dimenzijom stvorena je natkriljujuća dimenzija svjetskih tokova kapitala, kojoj uvriježene prostorne prakse ne mogu doskočiti niti politički (u smislu regulacije) niti epistemološki (u smislu razumijevanja). Fenomenalna analogija sa spomenutom dimenzijom svakako je sintagma globalnoga kasina (Castells, 2000: 459), u kojem vrijeme nema više nikakvih obligacija prema prostornim blokovima, dapače, vrijeme je postalo izvor najviših viškova vrijednosti (brzina reakcije na tržištu kapitala postala je najvažnija ljudska vrlina) koje se distribuiraju unutar kozmopolitskog umreženog dijela nevezanoga za teritorij, dok se njegove negativne reperkusije ravnomjerno apsorbiraju kroz prostorne entitete (troškove promašenih uloga snose prostorno organizirane zajednice, tj. države).

Strukturalni dio "postmodernizacije" prostora primjećujemo u Ó Tuathailovim opisima ključnih procesa koji kataliziraju postmoderno stanje geopolitike, a radi se o globalizaciji, informatizaciji i zajedničkom iskuštu rizičnoga društva (Ó Tuathail, 1999: 117-118). Ne ulazeći u prva dva procesa, posljednji se čini kao simptomatičan uvid nesvesnog sklizavanja u eru koja je iz temelja uzdrmala naše perceptivne i teoretske kapacitete. Ukoliko pojedinci dijele iste strahove balasta progresu koji njihova društva

proizvode, utoliko smo korak bliže ka određenju ključnoga pojma cjelo-kupnoga rada, a riječ je o deteritorijalizaciji. Ozonska rupa, nuklearna katastrofa ili teroristički napad su postvarenja, u najbolnjem smislu riječi, koja na goloj koži svakoga pojedinca mogu ostaviti ožiljak deteritorijaliziranih prijetnji. Rizici postindustrijskih društava, koji u sve većoj mjeri socijaldarvinistički postaju prijetnjama samima sebi, zaista ne poznaju teritorijalno podrijetlo (srastlost), njihov žalac lebdi preko mjesta nastanka i stvara globalnu solidarnost temeljenu na strahu. Upravo je potonja najznačajniji mehanizam rastakanja teritorijalnih logika modernih društava i klica razvoja deteritorijaliziranih oblika upravljanja. Druga strana procesa deteritorijalizacije, mnogo neuvjerljivija, polazi od prepostavke isprepletenosti svijeta, međuvisnosti, otvaranja granica, integrativnih silnica itd. Radi se o racionalnoj kalkulaciji geopolitičkih aktera, u ovom slučaju država, da se posve svjesno odreknu dijela vlastitoga suvereniteta kako bi participirali u integracijskim nadnacionalnim tokovima i time si priskrbili značajne povlastice takvih tokova. "Postmoderno geopolitičko stanje je ono gdje su granice, koje su tradicionalno razdvajale geopolitičke imaginacije u krizi. Post se odnosi na prostornu logiku koja se prije nalazi izvan moderne geopolitičke imaginacije – s njezinim čvrstim granicama i jasne distinkcije između unutra i izvan, domaćeg i stranog, istoka i zapada, nas i njih – nego izvan same modernosti" (Ó Tuathail, 2000: 167). Navedeni odlomak pomaže nam da uhvatimo suštinu deteritorijalizacije, s jedne strane ona se odnosi na fluidnost životnoga iskustva koje ima malo ili ni-malo veze s prostornim okvirom, a s druge riječ je o očiglednoj tendenciji difuznosti vestfalske koncepcije granica, a posljedično tome državnog suvereniteta. Ta dva procesa međusobno su isprepletena i međusobno se pojačavaju, očituju se kroz najrazličitije forme hibridizacije identiteta i stvaranja globalnoga potrošačkoga društva koje povezuje isključivo strah ispadanja iz, paradoksalno rečeno, prostora konzumerističke ideologije. U tome se sastoji esencija deteritorijalizacije.

Međutim, ovdje nipošto ne bismo smjeli upasti u neku vrstu inverzije prema onome što John Agnew (2003: 84) naziva "teritorijalnom zamkom", jer ako upadnemo u "vremensku zamku" tada bi se jednodimenzionalna perspektiva sveprožimajućeg holističkog vremena i zastarjelosti prostora pokazala kudikamo opasnijom varijantom prostorne prakse, upravo zato jer bi odricala sebi svojstvo i prostornosti i prakse. Poanta je u sljedećem: postmodernističko razvaljivanje metanarativskih aspekata prostora nipošto

normativno ne pledira otpuštanje vremena u vakuumsku slobodnolebdeću dimenziju ljudske egzistencije, naprotiv, mikrodiskurzivne kontemplacije nisu zapravo ništa drugo nego pokušaji prikupljanja što većeg broja vremenskih kapi u trenutku kad su ogromni rezervoari počeli pucati pod te-retom zarobljenog vremena. Ne postoji univerzalan proces deteritorijalizacije jer mu je imanentna konstantna reverzibilnost, ne postoji univerzalna mreža povezivanja svjetskoga društva, osim ako je ne prihvatimo kao novi postindustrijski globalni apartheid, ne postoji univerzalan prostor tokova koji je jednako blagonaklon prema svim oblicima tokova, osim ako ne prihvatimo ljudske migracije kao izuzetak ili ostatak starih prostornih praksi itd. Sljedeća poglavljia upravo streme ka dokazivanju kompleksnosti cijele problematike, ukidanju manjeških dihotomija modernih i postmodernih geopolitičkih imaginacija, te pokazivanju važnosti prostora čak i u trenuci-ma njegove prividne marginaliziranenosti. Cijela stvar je u tome da se procesi teritorijalizacije i deteritorijalizacije smatraju dvjema stranama iste medalje, problem je tek u općeprihvaćenoj semantičkoj (optičkoj) varci ili kako John Agnew (2003: 14, prema Agnew, 1989) kaže: "razumjeti svijet, stoga, zahtijeva razumijevanje njegove mijenjajuće geografije".

Prostor uzvraća udarac

"Priručenost teritoriju stara je koliko i ljudsko društvo i malo je vjerojatno da će snažne ideološke veze koje povezuju identitet, politiku i teritorij biti izgubljene" (Ó Tuathail, 1998: 87, prema Murphy, 1996). Unatoč razornim uvidima kritičke geopolitike, jasnom uobličavanju postmodernog okvira i prijetnji, te taksonomski navedenim katalizatorima potonjih, ipak postoje brojni autori koji skreću pozornost na zanemarenu ulogu samoga teritoriјa u prostornim diskursima. Klasična uloga prostornih entiteta te njihova razmještaja u euklidiski pojmljenom prostoru izuzetno je značajna varijabla da bi olako bila ispuštena iz geopolitičkih analiza i promišljanja. U ovom poglavljju usredotočit ćemo se na tri silnice ili elementa koji posredno i ne-posredno utječu na strukturaciju prostornih entiteta, a samim time i na diskurzivnu praksu njihove legitimacije. Riječ je o kapitalističkom modelu ekonomske i socijalne kreacije prostora, tzv. geopolitičkim crnim rupama i propalim/promašenim državama te procesu prostornog odbacivanja (za-zornosti) kojim se Drugi konkretizira u svom materijalno-teritorijalnom obliku i postaje sastavnim dijelom autodefinicije vlastitosti.

Zanemarivanje teritorijalne osnove postmodernoga geopolitičkog stanja

U posvemašnjoj epistemološkoj vrtoglavici nije iznenadjuće da se tako važan aspekt prostornih imaginacija i snažne hijerarhizacije izgubio iz opažajnoga polja, radi se o kapitalističkom načinu socioekonomiske proizvodnje. Tako primjerice Alejandro Colas i Gonzalo Pozo koriste tročlani analitički set pomoću kojega žele poboljšati uvide i preciznost kritičke geopolitike na način da spomenuti "ponovno ispunjava političko-geografsko izučavanje međunarodnih odnosa setom materijalističkih kvaliteta koje uzdižu kritičku geopolitiku iznad dominacije diskurzivnih iskaza" (Colas i Pozo, 2011: 219). Njihov analitički set zapravo počinje analizom kapitalističke evaluacije prostora i završava uvidima u njezine posljedice (Colas i Pozo, 2011: 212). Cijeli se proces svodi na ukazivanje da prostorna imaginacija i praksa ne ovise isključivo o diskurzivnim konstelacijama ili velikim državnim geostrateškim manevrima, kapitalizmu kao dominantnoj sili organizacije ljudskoga života prostor itekako treba, bilo u vidu nacionalnih država kao funkcionalne diferencijacije ili u vidu vlasništva, proizvodnih pogona, opipljivog kapitala i sl. Teza koja se promiče u ovom radu naslanja se na zaključke Erica Hobsbawma, koji otprilike tvrdi da je ranom kapitalizmu bila potrebna teritorijalno suverena nacionalna država jer mogućnost globalne ekonomske integracije, zbog niza kontekstualnih okolnosti, u tom trenutku nije bila moguća. Međutim, u trenutku visoke faze kapitalističkog razvoja došlo je vrijeme odbacivanja nekadašnjeg drugog rješenja, nacionalne države, i stvaranja globalnih ekonomskih tokova. Razdoblje nacionalnih suvereniteta jasno ogradijenih teritorijalnim okvirima u biti je bilo smješteno između dvaju transnacionalnih razdoblja ljudske povijesti (Hobsbawm, 1990: 25). Ono što treba istaći izvlačeći poantu Hobsbawmova uvida, čak se opredmećenje konceptualizacije globalnog ekonomskog prostora koje rastače nacionalni teritorij kao sakralnu formu 19. i 20. stoljeća ne događa kao kondenzat diskurzivnih oblika, već kao realna potreba specifičnog načina proizvodnje i socijalnog organiziranja na putu prema univerzalnom etabriranju u status nedodirljivosti.

Colas i Pozo ističu da na najvišoj razini apstrakcije kapitalizam evaluira prostor prema mogućnosti osiguranja "socijalne strukture" za bezbolnu disperziju kapitalističkih silnica moći i proizvodnje (Colas i Pozo, 2011: 213-214). Dakle, ako prostorni entitet osigurava elementarne uvjete etabriranja kapitalističkog načina proizvodnje uz minimalne troškove i proporcionalno

uvećane izglede maksimalizacije profita, onda se radi o prioritetnim mjestima i potencijalnim čvorištima umreženoga društva. Manuel Castells je na sličnome tragu kada opisuje tzv. novi industrijski prostor: "Njega označava tehnološka i organizacijska mogućnost razdvajanja proizvodnog procesa na različita mjesta, dok se povezivanje ostvaruje uz pomoć telekomunikacije te preciznosti i fleksibilnosti proizvodnje mikroelektroničkih komponenta. Nadalje, geografska odijeljenost svake faze proizvodnje poželjna je zbog osobina radne snage koje zahtijeva svaka faza" (Castells, 2000: 413). Drugim riječima, segmentirani proizvodni proces zahtijeva i prostornu segmentiranost, ali bez nje ne može, čak i kad posjeduje naj sofisticiraniju tehnologiju umrežavanja segmenata, uvijek su mu potrebni ogromni proizvodni pogoni krcati jeftinom radnom snagom, koji, paradoksalno ali istinito, ostaju zarobljenici prostora. Stoga ne postoji univerzalna dimenzija prevladanosti teritorijalne logike proizvodnje, već sofisticirana mapa prioritetnih područja, nodalnih točaka i, naravno, zarobljenih teritorijalnih crvotočina. Druga razina kapitalističke evaluacije prostora sastoji se u klasnom momentu, tj. stvaranju socijalne stratifikacije koja zahtijeva odrješito razdvajanje prostornih obitavališta socijalnih stratuma. Cjelokupni sustav ljudske produkcije i reprodukcije prostora prilagođen je klasnom odnosu, od međunarodnih odnosa do urbanih odnosa svi oblici interakcije su prisrani i prilagođeni potrebama elite. Posljednja razina je najprizemnija, a odnosi se na centriranje geopolitičkih tokova na rentni oblik eksploatacije prirodnih resursa. Primjerice, koliko je samo bilo potrebno legitimacijske produkcije najrazličitijih rakursa, od pop-kulture, akademskih analiza, do teoloških eksplikacija, da se provedu ratovi čija je temeljna potka uglavnom bila strateška kontrola prirodnih resursa. Odnosi političke ekonomije prirodnih resursa imaju zastrašujuće prostorne ishode – od "prokletstva prirodnih resursa" (Le Billon, 2007), "nadolazeće anarhije" (Kaplan, 2007), pa do "nafte i krvi" (Renner, 2007).

Zapadni konzumeristički stil života, gotovo istovjetno kao i nacionalizam o kojem piše Slavoj Žižek (1993: 202-203), višak uživanja uvijek traži u posjedovanju drugih, kapitalistička logika kontrole ne zazire od potpunog isključivanja ogromnih dijelova kugle zemaljske iz tih viškova, posljedično tome uživanja, pritom stvarajući prostore čiji su integrativni kapaciteti i participacija u umreženom društvu ravni nuli. Nigel Thrift pokazuje da neporecivost "ubrzanja svijeta" i stvaranja prostora tokova ne znači nužno rastakanje prostora, dapače "prostor tokova ne dotiče svakoga, a brzina nije

sve” (Thrift, 1995: 22). Na primjeru “fantomske države”, tj. nomadske države financijskoga kapitala, dokazuje da teritorijalni suverenitet nacionalne države itekako može regulirati besprostorne tokove navedenoga. Zar ozbiljne radnje EU na stvaranju tzv. bankovne unije te ograničenja koja je Obamina administracija postavila financijskom sektoru nisu dovoljan dokaz da nacionalne države nisu stara kljusad koje je vrijeme pregazilo i ujedno dokaz Thriftovih teza? Čak i komunikacijske mreže, koje samo naizgled ne ovise o prostornim odnosima i imaginacijama, zahtijevaju ogromne količine prostorne interakcije, razvedenosti, stabilnosti, održavanja, unapređenja i sl. Ako prihvatimo da je deteritorijalizacija postala “moralni imperativ” (West-Pavlov, 2009: 198) i nužno sredstvo vlastitoga samoodržanja kapitalizma, onda također ne možemo zanemariti da se tim istim procesom stvaraju teritorijalizirana geta zarobljena u starom prostoru. “U elektroničkim getima prostor tokova je potpuno zaustavljen. Vremensko-prostorna kompresija znači vrijeme za uštedjeti i prostor za otići nigdje” (Thrift, 1995: 31).

Problem Drugoga

Hipotetski uzeto, ako bi geopolitika vremena u potpunosti nadišla stare prostorne tokove, te ako bi prostorna neutralnost prostora tokova postala dominantni obrazac ljudske interakcije i egzistencije, posve je realno očekivati nestanak identiteta, barem u našem modernističkom smislu percepcije. Radi se o sljedećem, ne postoji, a malo je vjerojatno da će ikada i postojati, mehanizam konstrukcije vlastitoga identiteta (kolektivnog ili individualnog) koji bi bio potpuno nesputan simboličkim određenjem Drugoga. Niti jedan pojedinac ne može preći u fazu simboličkog jezika/prostora a da ne “izreže (izrezbari) prostor za sebe” (West-Pavlov, 2009: 67), ništa drugačije nije ni s kolektivnim prostorno određenim identitetima. Autokonstrukcija vlastitoga identiteta se prema Juliji Kristevoj uvijek događa u formi gubitka, odnosno neka vrst punoće, ujedno absolutne ispravnosti, zahtijeva postupna odbacivanja kako bi se konstituiralo jasno određeno sebstvo. Kristeva u prostornim metaforama svoju psihoanalitičku teoriju sebstva zamišlja u terminima prededipovskog i postedipovskog prostora, tj. simboličkog prostora odraslih unutar kojeg se pojedinac konstituira u odnosu na odbačeno majčino tijelo, odnosno ovisnost o potonjem (West-Pavlov, 2009: 65). Prebacivši teoriju na područje društvenih znanosti i društvenih odnosa, Iris Marion Young

pomoću odbacivanja/zazornosti (*abjection*) objašnjava odnose ugnjetavanja u suvremenim društvima. Društvo gradi kriterije vlastite “čistoće” odbacujući dijelove koji su mu nekada pripadali ili mu žele pripadati, dovoljan je samo jasan antropološki znak diferencijacije kako bi se odbacivanje izvršilo, a prema konstruiranom objektu (odbačenome dijelu) osjeća se prijezir, odbojnost i gađenje. “Ugnjetavanje u suvremenom društву strukturirano reakcijama odbojnosti nije ograničeno na rasizam, nego također opisuje jedan aspekt seksizma, homofobije i diskriminacije starijih i hendikepiranih osoba. Crnci, Hispanci, Azijci, homoseksualci i lezbijke, starije osobe, invalidi i često siromašni nailaze na nervozu ili izbjegavanje drugih, čak i onih čija ih diskurzivna svijest želi poštovati kao jednake” (Young, 2005: 173).

Kakve veze sve ovo ima s deteritorijalizacijom? Pa više nego očite i opasne. Naime, odbačeni i zazorni Drugi nikada ne egzistira u orbiti besprostornosti, geopolitike vremena ili globalnoga kasina, naprotiv, on je uviјek prostorno definiran, po mogućnosti skučen i svaki oblik sudjelovanja u prostoru tokova smatra se devijacijom i nepoželjnošću. Drugim riječima, deteritorijalizacija nikada neće obuhvatiti ljudski identitet u cijelosti, uvijek će postojati potreba za teritorijalnom zazornošću i odbacivanjem, a nikakvo umreženo kozmopolitsko društvo tome neće stati ukraj jer je i samo na taj način formirano. Ovo je čisti primjer tzv. moralne geografije, “jednostavno rečeno, moralna je geografija ideja da određeni ljudi, stvari i prakse pripadaju u određene prostore, mjesta i krajolike, a ne u neke druge” (Cresswell, 2008: 173). Njome se podrazumijeva postojanje snažnih kriterija kojima se određuje korpus moralno-geografskoga ontologiziranja određenih prostora, što automatski suspendira sve one koji tim kriterijima ne udovoljavaju. Najplastičniji primjer nudi nam Gearóid Ó Tuathail opisujući proces europskog “odbacivanja” i stvaranja “zazornosti” prema Balkanu u koji su interpolirane importirane ontološke stereotipizacije koje su dobrim dijelom odredile životni put toga prostora (Ó Tuathail, 1999: 114-117). U konkretnom primjeru “vjekovni” uzroci etničke mržnje toliko su proželi povijest Balkana da rat u bivšoj Jugoslaviji nije bio dio širih ideoloških i geopolitičkih tektonskih poremećaja, a samim time pasivnost Europe kao subjekta odbacivanja/zazornosti posve je razumljiva i racionalna. Takva vrsta “topografije moći” (Agnew i Corbridge, 2003: 87, prema Gupta i Ferguson, 1992) u procesu stvaranja autsajdera moralnih geografija još je istaknutija na intra društvenoj razini. Talijanski otok Lampedusa

fenomenalan je primjer potonjeg, u trenutku fizičkog kontakta sa spomenutim, ako ste naravno imigrant u potrazi za boljim životom, automatski postajete autsajder u hijerarhiji plurimorfne europske moralne geografije. Rezultati mogu biti monstruozni, od najblažih, primjerice prihvatališta i deportacije, do sigurne smrti ili potpune nevidljivosti ako kojim slučajem "upadnete" u europski prostor tokova. Migranti su europski Drugi, zazorni, odbačeni, gadljivi, a njihova se nevidljiva pojava na europskom tlu smatra bolešću ili parazitiranjem, koji se manifestiraju kroz "tjeskobu i gađenje što ih osjećaju oni koji se poistovjećuju s konkretnom moralnom geografijom koja je prekršena" (Cresswell, 2008: 174). "Stranac je oderana osoba, skinut mu je kožni kaput nacije, izbačen iz nacionalnog gñijezda, odbačen i ranjiv u novoj okolini. Stranac, skinut gol do sirovog mesa, prezren je od domaćinske nacije jer ih podsjeća na krhkost njihova vanjskog plašta" (West-Pavlov, 2009: 75).

Teritorijalizacija kao preduvjet deteritorijalizacije

Slična pojava, kojoj je rodno mjesto također zapadni logocentrizam, jest i fenomen propalih/promašenih (*failed*) država i geopolitičkih crnih rupa (Cvrlila, 2000: 87). "Propast države sugerira da je vlada, ako postoji, potpuno nemoćna u održavanju javnih usluga, institucija ili vlasti. Propast države implicira da središnja državna vlast i nadzor *de facto* ne postoje" (Newman, 2009: 422). Uglavnom se fenomen propalih država ističe kao neuspjeh vestfalskog sustava međunarodnih odnosa i propast teritorijalnog suvereniteta kakav poznajemo. Ako stvari okrenemo naopako, može li se spomenuti fenomen tumačiti kao neuspjeh postvestfalskog sustava deteritorijaliziranog suvereniteta i fluidnih međunarodnih odnosa (Newman, 2009: 423)? Postoji i mogućnost da geopolitika globalnog kasina i umreženog društva jednostavno mora stvarati prostorne rupe, potpuno isključene iz prostora tokova, jednostavno logika i ekonomika geopolitičke vrtoglavice nameće takvu podjelu. Međutim, svi problemi koje takve države stvaraju uglavnom su deteritorijalnoga karaktera, jer sama nemogućnost efikasne prostorne prakse (vladanja) predstavlja jednu od važnih prijetnji s kojima se suočava umreženi dio svijeta. Kada se radi o gubljenju državnog suvereniteta unutar Zapada, onda je riječ o deteritorijalizaciji kao moralnom imperativu, a kada se radi o istome unutar "sumnjivih" geopolitičkih mesta radi se o globalnoj prijetnji. Iz ovoga nije teško zaključiti da je deteritorijalizacija suptilan

oblik teritorijalizacije koja se odvija pod strogo određenim i kontroliranim uvjetima, vrtoglavica nije prirodna pojava, već umjetno inducirani ideo-loški rez. Nakon uspješno izvezene ideje nacionalne države, teritorijalnog suvereniteta i vestfalskoga tipa međunarodnih odnosa, Zapad se okrenuo novom ideološkom izvoznom produktu. David Newman (1998: 7) primje-ćuje: "Ponekad je ironično vidjeti Europu i Sjevernu Ameriku kako sada izvoze nove narative globalizacije i deteritorijalizacije u područja koja nisu u potpunosti usvojila ideju teritorijalne fiksacije, koja se, kao što vidimo u suvremenoj Africi i Aziji, sukobljava s teritorijalnim ponašanjem autohtonih i nomadskih ili plemenskih zajednica."

Brennan Kraxeberger (2007: 1055) postavlja fundamentalno pitanje, doduše vežući ga za širenje demokracije, da li su propale države trenutna prepreka posljednjem ili nepopravljive rupe na svjetskoj političkoj mapi. U svom odgovoru nudi četiri okvira pomoću kojih se stvara odnos i način političkog ophođenja prema propalim državama, dok bez ikakve sumnje ističe obnovu i rekonstrukciju kao najutjecajniju opciju. S njim bi se svakako složio i Francis Fukuyama, koji proces izgradnje države (*state building*) smatra jednim od ključnih političkih prioriteta međunarodne zajednice, s napomenom da je Fukuyama nešto skloniji direktnim intervencijama kako bi se proces izgradnje započeo ili priveo kraju. Fukuyama odbacuje tvrdnju o nepovredivosti državnoga suvereniteta koji je česta zapreka intervencijama, smatrajući da je "suverenost države bila fikcija ili neukusna šala u slučajevima zemalja kao što su Somalija ili Afganistan, koje su pale pod vlast ratnih vođa, u tim uvjetima su vanjske sile, djelujući u ime ljudskih prava i demokratske legitimnosti, imale ne samo pravo nego i obavezu da interveniraju" (Fukuyama, 2005: 116). Prostori neuspješne aplicirane zapadne teritorijalnosti i državnosti su, paradoksalno, postali jedan od ključnih dokaza važnosti teritorija. Čak i ako prihvati-mo neizbjježnost stvaranja globalnog umreženog društva i prostora tokova, pokazat će se fundamentalna faza kao neizbjježna – ulazak u vestfalski model teritorijalne suverenosti postat će preduvjet izlaska iz iste. Pojednostavljeni, ako određeni prostor želi procesom deteritorijalizacije ući u nestalne tokove globalnoga kasina, prvo će morati konstruirati prostornu fiksaciju u obliku nacionalne države zapadnoga tipa. U protivnome ostaje subverzivni element sustava koji ne trpi ništa drugo doli unificirano-sti i univerzalnosti, zbog toga autori poput Fukuyame čvrsto plediraju za snažniji intervencionizam i "priljubljenu deteritorijalizaciju".

Imperijalna prostorna epistemologija

Posthladnoratovska era započela je proliferacijom različitih prostornih imaginacija koje su, manje ili više teoretski *sofisticirane*, nudile radikalnu rekonstelaciju geopolitičkih tektonskih ploča. Samuel Huntington (2007) je kroz model “sukoba civilizacija” potakao brojne rasprave, a vlastitom redukcionističkom vizijom svijeta inspirirao i konkretne aktere geopolitičkih perturbacija. Već spomenuti Francis Fukuyama (2007) iznio je ažuriranu verziju hegelovskoga “kraja povijesti” u kojem zapadna civilizacija postaje univerzalistički obrazac socijalnih inženjeringu i ekonomskih praksi. Thomas Barnett (2007) predložio je terminološku razliku integriranoga jezgra i neintegriranoga jaza (ponora), te SAD u ulozi svojevrsnog geopolitičkog administratora sofisticirane prostorne tehnologije svjetske strukture. Zajednički nazivnik triju navedenih autora i pripadajućih im teorija jest manihejska dihotomija uglavljenja u samu prostornu konstrukciju posthladnoratovskoga svijeta. Kod Barnetta je situacija potpuno čista, integrirano jezgro je u biti umreženo društvo koje je nadvladalo ekonomiku tokova moći i postalo baštinikom moći tokova, te se mora zaštititi pod patronatom SAD-a od opasnosti koje iz Ponora neprestano vrebaju. Barnett (2007: 173) je SAD-u namijenio trostruku ulogu: “1. povećava sposobnosti jezgrinog imuno-loškog sustava za odgovarajuće poremećaje poput onog 11. rujna; 2. radi na državama rubovima kako bi zaštitio države Jezgre od najgorih izvoznih proizvoda Ponora poput terora, droga i pandemija; i najvažnije 3. smanjuje prostor Ponora”. Aktivna intervencionistička uloga Jezgre (SAD) nužna je, poželjna, i prije svega normativno opravdana, jer je uvozna ontologija od Ponora stvorila prostornu crvotočinu koja se nužno mora smanjivati. Fukuyama slično postavlja stvari, naime veći dio svijeta ušao je u postpovjesno doba dominacije jedne ideologije, njezina načina organiziranja društvene, političke i ekonomске sfere, sukobi su čista egzotika i potpuno neshvatljivi, samim time i neočekivani, oni dijelovi koji su zapeli u povijesti nosit će njezino breme prevladanih ideologija, političkih sustava, ekonomskih neracionalnosti i krvavih sukoba. Čak i Huntington (2007: 162) postavlja stvari dijalektički kod predikcije o potencijalnosti netrpeljivosti ili sukoba Zapada i ostalih (*West versus Rest*), tj. da će spomenuta os biti razdjelnica i motor pokretač cijele politike i civilizacijskih odnosa.

Sva tri navedena autora nam mogu poslužiti kao primjer da svaki oblik (de)teritorijalne imaginacije nosi u sebi snažnu ideološku potku koja uvijek

traži Drugoga koji je vječna prijetnja našoj konstruiranoj identitetskoj jezgri. Međutim, postoje brojni autori koji nevjerljivom britkošću raščaravaju ideološki omotač ovih i sličnih koncepcija pružajući nam značajne uvide stvarnoga funkciranja prostornih praksi. Tako Colin Flint polazi od pojma deteritorijalizacije kao ključnoga procesa širenja i etabriranja kapitalističke ekonomije diljem svijeta: "Deteritorijalizacija je proces opadanja državne suverenosti u specifičnu realnost njezine smanjene mogućnosti upravljanja tokovima roba, informacija i ljudi preko državnih granica. Rezultira novom formom geopolitike, onom koja razmatra tokove, dvoznačnost i mnoštvo institucija, radije nego zastoj, izvjesnost i stalnost države" (Flint, 2001: 2). Upravo su navedeni atributi ključni u funkciranju svjetskog kapitalističkog poretka, jer je stroga teritorijalizacija u vidu kolonija i nacionalnih ekonomija zamijenjena transnacionalnim tržišnim tokovima. Drugim riječima, stalna mijena i hiperaktivnost kapitala zahtijeva sve ono što mu deteritorijalizacija kao diskurs i stvarna praksa može ispostaviti, stoga je posve jasno zašto je "deteritorijalizacija u samoj jezgri kapitalizma" (West-Pavlov, 2009: 190). Analiza koju nam nudi Flint poprilično je jednostavna, postoje prostori koji su izašli kao pobjednici u kapitalističkoj strukturaciji svijeta, te je njihov smijeh dvostruk, s jedne strane smiju se slasti pobjede i lagodnjeg života globalnog kasina, dok se s druge strane smiju kako ne bi zaboravili na neozbiljnost koju njihova civilizacija od njih neprestano traži. Niti u jednom trenutku afektivno vezanje za bilo kakav skup vrijednosti ne smije ugroziti praćenje i prilagođavanje nepredvidivim promjenama koje kapitalizam sa sobom nosi, bilo kakav korpus humaniteta ne smije biti prepreka fluidnosti kojoj smo izloženi. Uopće nije nerealna opcija razvoja stanja ironično pitanje kojim nas Flint (2001: 6) upozorava: "Zašto biti odan liberalnim vrijednostima ljudskih prava ako će nas spriječiti u interakciji s kineskim tržištem." Za razliku od druge verzije smijeha, prva je arogantna, gromoglasna i uvijek uvjetovana dominantnom pozicijom unutar kapitalističkog sustava ekonomije, odbacivanje Drugoga se, nažalost, mora popratiti samodopadljivim osmijehom, koji tako bolno odzvanja u ušima odbačenih. Mikropogled u velike urbane sredine megalomanskih stratifikacija i stilova života, pa i prostornih markiranja, zapravo nam nudi deduktivni analogni pogled na cjelokupni svijet, slumovi i trošna predgrađa su interni prostorni odjek geopolitike smijeha, ona uvijek mora biti i globalna i lokalna istovremeno. "No, ono što je najznačajnije za megagradove jest činjenica da su izvana povezani sa svjetskim mrežama i segmentima svojih vlastitih

zemalja, dok iznutra razdvajaju lokalno stanovništvo koje je ili funkcionalno nepotrebno ili stvara društveni razdor” (Castells, 2000: 428).

Unatoč neporecivim postmodernim geopolitičkim uvjetima i fascinantnim prostornim tokovima, ogromne populacije svjetskoga stanovništva ostaju zarobljenici konvencionalnoga prostora, poput Fukuyaminih država zarobljenih u povijesti, prepustene su marginalizaciji, patnji, ugnjetavanju i krvavim sukobima, svemu onome što je umreženo društvo ekstrapoliralo iz vlastite sfere kako bi pokrenulo kapitalističku kockarnicu. “Zaista je fascinantno kako je novcu dopušten protok diljem svijeta, često s minimalnim probiranjem, dok su ljudi koji traže nove ekonomski prilike automatski prokleti kao ilegalni migranti” (Dodds, 2005: 187). Stvarnu geopolitiku deteritorijaliziranoga vremena uživa samo uska elita, koja zaista ima razloga za smijeh, a jedini strah koji donekle remeti nijihovu spokojnost je strah od vanjskoga svijeta (Žižek, 2010: 12). Privatizirani prostori (zračne piste, heliodromi, otoci, plaže, šume i sl.) reperkusija su postmoderne deteritorijalizacije, ali potpuno je očito da se radi o dijalektičkom procesu koji da bi deteritorijalizirao privatni otočić mora teritorijalizirati slum u predgrađu velegrada. Ništa ne otkriva esenciju potonje dijalektike kao termin “transnacionalnoga feudalizma” (Dussouy, 2010: 133), koji se, po slobodnoj procjeni, može podijeliti u “svijet komfora” i “svijet borbe”, uz ključnu korelacijsku napomenu – “njihova borba je povezana s našim komforom” (Taylor i dr., 1995: 1). Sada dolazimo do drugoga dijalektičkoga para koji Flint (2001: 7, prema Castells, 1997) naziva “geopolitikom zaboravljanja” ili “isključivanjem isključivača od strane isključenih”. U svakom slučaju, radi se o povratnoj reakciji, koju Hauke Ritz (2013) smatra fatalnom osobinom geopolitike, a koja može poprimiti zastrašujuće oblike. Precizno određenje svih manifestacija nije moguće izreći, međutim uglavnom svi spadaju pod skup procesa koje nazivamo reterritorializacijom. Kod potonje se može govoriti kao sporednoj posljedici djelovanja ili izostavljanja dijelova prostora iz kapitalističke ekonomije (West-Pavlov, 2009: 198) ili o obrambenom mehanizmu otpora kapitalističkom prodoru i sjećanjima na eksploracijska vremena (Flint, 2001: 8). “Teritorija postaje defenzivna kontrola kako bi se spriječilo nametanje kapitalističke svjetske-ekonomije ili barem nastojalo nositi s nametnjima prema pravilima naše zajednice” (Flint, 2001: 8). Utočište ili kompenzaciju u teritoriju pronalaze najrazličitiji akteri, od antiglobalističkih mirovnih pokreta pa sve do fundamentalističkih i nacionalističkih elita koje ne prezazu od resakralizacije tla kroz *deja vu* oblike etničkog čišćenja i genocida. U tome se trenutku deteritorijalizacija zaista

nameće u formi moralnog imperativa, ali samo u pervertiranom obliku, jer ne treba smetnuti s uma da je upravo bezobzirna deteritorijalizacija s vlastitim ideoološkim (globalizam, neoliberalizam, kozmopolitizam i sl.) i represivnim aparatom (svjetske financijske institucije, kartelizirani dijelovi međunarodne ekonomije, pa i nacionalne države i nadnacionalne organizacije) dobrim dijelom odgovorna za procese koji joj podižu moralni kredibilitet.

Dijalektika prostorne ontologije

Zasigurno nema dvojbe da je kraj prošloga stoljeća obilježen reterritorializacijom *sui generis*, iako se može govoriti i o povratku na državnocentričnu prostornu ontologiju, potrebno je ipak dati suptilniji uvid u stvarnu kompleksnost postmodernoga stanja. David Newman (1998: 5) pravilno upućuje da je problem reterritorializacije jedna od pet ključnih tema suvremene geopolitike, ali ipak grijesi kada sugerira da se problemi deteritorijalizacije i reterritorializacije mogu proučavati kao krajnje točke kontinuma. Upravo suprotno, treba ih proučavati zajedno, ali polove kontinuma maksimalno približiti kako bismo dobili dijalektički par istoga procesa. Drugim riječima, ne postoji deteritorijalizacija bez reterritorializacije, i obratno, pa predlažem da ih zajedno epistemološki obuhvatimo kao dvije strane iste medalje suptilne, fluidne, često neuhvatljive postmoderne teritorijalizacije. Gearóid Ó Tuathail (1998: 82) zagovara sličan koncept, ali je mnogo pažljiviji u tvrdnji da je “problematika deteritorijalizacije ujedno problematika reterritorializacije, te kao takva nije jednostavno problem prisutnosti i odsutnosti državne teritorijalnosti, već njegova promjenjivoga statusa, moći i značenja u odnosu s postmodernim tehnološkim konstelacijama i globalnim kapitalističkim mrežama”. Međutim, njegova nam tvrdnja ne odgovara na sva pitanja, on i sam potvrđuje da postmoderni akteri nisu izgubili geopolitički (prostорни) život (Ó Tuathail, 2003: 33), te da se stare (teritorijalne) institucije i prakse bave deteritorijaliziranim problemima (Ó Tuathail, 2000: 176-177), međutim, kao da teško odustaje od poimanja paralelnosti dvaju prostornih svjetova modernog i postmodernog. Zar spomenuti megagradovi nisu najbolji primjer iznijete teze, u njima se zrcale i geopolitički vertigo i posljedice globalnoga kasina, te etnička, klasna i supkulturna reterritorializacija, a svejedno pripadaju istom prostoru. To je pravi oblik postmodernog prostora, paradoksalan u, deleuzovski rečeno, punini prostora koji se konstantno perpetuiraju kroz različite cikličke smjene heterogenosti i privida stabilnosti.

“Teritorij se rađa kada odnosi želje i privlačnosti organiziraju tok bivanja u privremenim zonama intenziteta. Takve teritorijalizacije mogu se ostvariti u bilo kojem području organskog, neorganskog, životinjskog, ljudskog ili intelektualnog života. One su također subjekt deteritorijalizacija, kada se takve zone povuku, otvaraju prostor drugdje za nove teritorijalizacije i pod novim uvjetima. Protok je tada opet otpušten da slijedi svoje fluidne tvorevine. Život u svojim ciklusima postajanja i nestajanja inherentno prostorni posao” (West-Pavlov, 2009: 29). U gornjem navodu se sastoji Deleuzeovo poimanje prostora, iako u ponešto pojednostavljenoj formi. Za njega se punoča (*plenitude*) nalazi u pozadini bilo koje forme teritorijalizacije, koja se ostvaruje opet u vidovima heterogenosti, a ne absolutne stabilnosti i prirodne sraslosti. Ne postoji binarnost protoka i hijerarhijske stabilnosti, već se protok nalazi uvijek u ulozi diskontinuiteta, tj. između dva protoka, prethodnog i nasljednog (West-Pavlov, 2009: 177). Možda su percepcije prostora u modernom i postmodernom smislu tek semantičko-terminološko siromaštvo koje se ima ispraviti, možda se radi o tokovima koji se ostvaruju u cikličkim fazama s međusobnim utjecajima a da toga nismo ni svjesni. Na primjer, komunikacijska tehnologija se uzima kao dokaz umreženosti, odnosno rastakanja modernoga prostora, ali zar se revolucija u Egiptu i mobilizacija autohtonog demokratskog impulsa nije dogodila posredstvom upravo suvremenih deteritorijaliziranih komunikacijskih sredstava? Teritorijalizacija spomenutog impulsa je bila više nego vidljiva i opipljiva (simbol trg Tahrir), a zanimljivo da se posljedice revolucije uvijek preljevaju u tokove prostora koji nemaju fiksiran teritorij (sudjelovanje u demokratskom sustavu država, kapitalističkom sustavu ekonomije i liberalnom društvu). “Stare konceptualne geopolitičke mape ne funkcioniраju u svijetu ubrzanih tokova, trenutnih informacija i proliferacije tehno-znanstvenih rizika” (Ó Tuathail, 1999: 108). Dijalektičko sparivanje deteritorijalizacije i reterritorijalizacije, umjesto njihova poimanja kao dijametralno suprotnih parova kontinuuma, maleni je doprinos kvalitetnijem i preciznijem istraživanju prostornih imaginacija i praksi u postmodernom geopolitičkom stanju.

Zaključak

Posljednja teza koja je iznesena nije puka teoretska maštarija ili akademski uvid koji prestaje biti aktualan i relevantan čim se spusti na razinu svakodnevne egzistencije. Upravo suprotno, sveobuhvatnost prostora u

smislu neprestanih cikličkih smjenjivanja stabilnosti i fluidnosti te njihove međusobne isprepletenosti i uvjetovanosti ima skoro pa moralnu preskripciju za buduće prostorne prakse. Odgovornost, posredstvom uvida u nerazlučivost deteritorijalizacije i reterritorializacije, mora postati moralni imperativ ere koja nam predstoji. Drugim riječima, nikada se ne smije zanemariti da svaki djelić deteritorijalizacije prostora i otpuštanja vremena (modernizacije) zahtjeva kolateralne prostorne žrtve. Teritorijalizacija ne smije ostati sredstvo isključivanja, demokratski potencijal prostora je neiscrpan i stoga ga treba maksimalno iskoristiti. Možda bi bilo dobro početi s uvlačenjem u javni prostor najvećeg mogućeg broja prostornih imaginacija, tj. prostornih percepcija koje nerijetko ostaju potpuno marginalizirane. Što veći broj "nenormalnih" diskursa bude prisutan, prostor će zadobivati jasniju, ali kompleksniju sliku stvarnoga stanja. Što se tiče postmodernog doprinosa potonjem procesu, on je zasada u fazi razgradnje i dekonstruiranja, ali ima enorman potencijal u mogućnostima izgradnje demokratiziranih oblika prostorne imaginacije. Na nama je da te mikrodiskurse harmoniziramo s ciljem pokušaja oblikovanja pravednije i demokratske prostore prakse.

Popis literature

- Agnew, John and Corbridge, Stuart. 2003. *Mastering Space: Hegemony, Territory and International Political Economy*. London: Routledge.
- Barnett, Thomas. 2007. "Nova karta Pentagona", u: *Uvod u geopolitiku*, urednici G. Ó Tuathail, S. Dalby i P. Routledge, Zagreb: Politička kultura.
- Castells, Manuel. 2000. *Informacijsko doba: Ekonomija, društvo i kultura, Svezak I.: Uspon umreženog društva*, Zagreb: Golden marketing.
- Colás, Alejandro and Pozo, Gonzalo. 2011. "The Value of Territory: Towards a Marxist Geopolitics", *Geopolitics*, 16 (1): 211-220.
- Cresswell, Tim. 2008. "Moralne geografije", u: *Kulturna geografija: Kritički rječnik ključnih pojmova*, urednici D. Atkinson, N. Washbourne, P. Jackson i D. Sibley, Zagreb: Disput.
- Cvrtila, Vlatko. 2000. "Dekonstrukcija geopolitičkog poretku na primjeru pseudodržava", *Politička misao*, 37 (2): 85-88.
- Ćurak, Nerzuk. 2013. "Geopolitika, povijesni razvoj i suvremena interpretacija", u: *Geopolitika: hrestomatija za internu upotrebu*, urednici N. Ćurak i S. Turčalo, Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Dodds, Klaus. 2005. *Global Geopolitics: A Critical Introduction*, Essex: Pearson Education.
- Dussouy, Gérard. 2010. "Systemic Geopolitics: A Global Interpretation Method of the World", *Geopolitics*, 15: 133-150.

- Flint, Colin. 2001. "The Geopolitics of Laughter and Forgetting: A World-Systems Interpretation of the Post-modern Geopolitical Condition", *Geopolitics*, 6 (3): 1-16.
- Fukuyama, Francis. 2005. *Izgradnja države: Vlade i svjetski poredak u 21. stoljeću*, Zagreb: Izvori.
- Fukuyama, Francis. 2007. "Kraj povijesti?", u: *Uvod u geopolitiku*, urednici G. Ó Tuathail, S. Dalby i P. Routledge, Zagreb: Politička kultura.
- Hobsbawm, Eric. 1990. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Huntington, Samuel. 2007. "Sukob civilizacija?", u: *Uvod u geopolitiku*, urednici G. Ó Tuathail, S. Dalby i P. Routledge, Zagreb: Politička kultura.
- Kaplan, Robert. 2007. "Nadolazeća anarhija", u: *Uvod u geopolitiku*, urednici G. Ó Tuathail, S. Dalby i P. Routledge, Zagreb: Politička kultura.
- Kraxberger, Brennan. 2007. "Failed States: Temporary Obstacles to Democratic Diffusion or Fundamental Holes in the World Political Map?" *Third World Quarterly*, 28, (6): 1055-1071.
- Le Billon, Philippe. 2007. "Geopolitička ekonomija ratova oko prirodnih izvora", u: *Uvod u geopolitiku*, urednici G. Ó Tuathail, S. Dalby i P. Routledge, Zagreb: Politička kultura.
- Morton, Adam D. 2007. "Disputing the Geopolitics of the States, System and Global Capitalism", *Cambridge Review of International Affairs*, 20 (4): 599-617.
- Newman, David. 1998. "Geopolitics Renaissance: Territory, Sovereignty and the World Political Map", *Geopolitics*, 3 (1): 1-16.
- Newman, Edward. 2009. "Failed States and International Order: Constructing a Post-Westphalian World", *Contemporary Security Policy*, 30 (3): 421-443.
- Renner, Michel. 2007. "Nafta i krv: Način za preuzimanje svijeta", u: *Uvod u geopolitiku*, urednici G. Ó Tuathail, S. Dalby i P. Routledge, Zagreb: Politička kultura.
- Ritz, Hauke. *Povratak geopolitike*, Peščanik, (<http://pescanik.net/2013/03/povratak-geopolitike/>, pristupljeno 29. 3. 2013.).
- Taylor, Peter. 1995. "Global Change at the End of the Twentieth Century", u: *Geographies of Global Change: Remapping the World in the Late Twentieth Century*, urednici R. J. Johnston, P. Taylor i M. Watts, Cambridge: Blackwell.
- Ó Tuathail, Gearóid. 1998. "Political Geography III: Dealing With Deterritorialization", *Progress in Human Geography*, 22 (1): 81-93.
- Ó Tuathail, Gearóid. 1999. "Understanding Critical Geopolitics: Geopolitics and Risk Society", *Journal of Strategic Studies*, 22 (2-3): 107-124.
- Ó Tuathail, Gearóid. 2000. "The Postmodern Geopolitical Condition: States, Statecraft, and Security at the Millennium", *Annals of the Association of American Geographers*, 90 (1): 166-178.
- Ó Tuathail, Gearóid. 2002. "Postmodern Geopolitics? The Modern Geopolitics and Beyond", u: *Rethinking Geopolitics*, urednici Gearóid Ó Tuathail i Simon Dalby, London: Routledge.
- Ó Tuathail, Gearóid. 2008. "Geopolitika", u: *Kulturna geografija: Kritički rječnik ključnih pojmoveva*, urednici D. Atkinson, N. Washbourne, P. Jackson i D. Sibley, Zagreb: Disput.

- Thrift, Nigel. 1995. "A Hyperactive World", u: *Geographies of Global Change: Remapping the World in the Late Twentieth Century*, urednici R. J. Johnston, P. Taylor i M. Watts, Cambridge: Blackwell.
- Vujić, Jure. *Postmoderna geopolitika*, Centar za politološka istraživanja, (<http://www.cpi.hr/download/links/hr/8158.pdf>, pristupljeno, 29. 3. 2013.).
- West-Pavlov, Russell. 2009. *Space in Theory: Kristeva, Foucault, Deleuze*, Amsterdam – New York: Rodopi.
- Young, Iris M. 2005. *Pravednost i politika razlike*, Zagreb: Jesenski i Turk.
- Žižek, Slavoj. 1993. *Tarryng with the Negative: Kant, Hegel and the Critique of Ideology*, Durham: Duke University Press.
- Žižek, Slavoj. 2010. *Druga smrt neoliberalizma*, Zagreb: Fraktura.

Postmodern Dizziness of Spatial Ontology: the Analysis of Processes of Territorialisation and Deterritorialisation in the Contemporary World

The purpose of this paper is to critically approach the concept of deterritorialisation and its continuum pair of territorialisation, and therefore try to point out to their indistinguishable dialectical nature. The aim is to show that every process of deterritorialisation results in reterritorialisation in terms of spatial ballast or waste, in a concrete fashion. A significant part of the paper is dedicated to proving that many authors have written off the space as an important variable of socio-political processes much too early. The first point is to acknowledge that postmodern critical geopolitics methodologically neglects the territorial basis of spatial discourse and practice through their deconstruction and therefore loses an important analytical segment. The second point is the emphasis on the fact that the identity construction of selfhood always demands spatial differentiation from the Other, which is an exceptional proof of the importance of space in postmodern conditions. The paper can also be interpreted as an unpretentious methodological attempt to emphasise the already mentioned indistinguishability of the processes of deterritorialisation and reterritorialisation with an important review, which leads to the acceptance of the much larger responsibility of agents towards spatial imagination and practice, as well as to appreciation of the broadest spectrum of different spatial perspectives and discourses.

Key words: postmodern geopolitical context, deterritorialisation versus reterritorialisation, the problem of the Other, geopolitical black holes, epistemological imperialism

Ideološko prevrednovanje toposa

ADNAN TATAR

Univerzitet u Sarajevu

Ideologija kao reprodukcija uslova života jedne društvene grupe prepostavlja ne samo, kako Marx govori, zamišljeni odnos prema materijalnim odnosima reprodukcije uslova života nego i kao zamišljanje konkretnog “prostora života” prema ideološki afirmativnim pojmovima unutar kojih figuriraju i ideje “moralnih i nemoralnih geografija”, geo-determinizama i “naših mesta”. Ideološko de-re-imenovanje prostora predstavlja jedan od osnovnih mehanizama kojim jedna ideologija nastoji “naturalizirati” svoje postojanje putem reprodukcije svijesti o događajima vezanim za specifičan topos čije ime nosi određeni ideološki derivat. Čak je i postmoderno stanje ustvari duboko interpelirano ideološkom pre-formulacijom mjesta koje ostaje nosiocem identitetskog habitusa čovječanstva. Iz toga proizlazi da savremena uloga prostora u međunarodnim odnosima nije marginalizirana, nego repozicionirana tako da odgovara postmodernom stanju.

Ključne riječi: ideologija, mjesto, de-re-teritorijalizacija, re-imenovanje, geopolitička kultura zaborava

Geo-determinizam

Još je Herodot opisujući njemu poznate krajeve svijeta vezivao ih za prirodne sfere, organske konstante neraskidivo povezane uz neki prostor. Tako je opisujući Misir govorio da na spomen Egipta mislimo na dar Nila. Ovo opisivanje geo-grafskih determinanti svjetske geo-morfologije izvire iz potrebe stvaranja trajnih merituma smisla koji objašnjavaju jedan prostor bez obzira na temporalnost i dimenzije ljudske prolaznosti. Nisu samo predstave starih Helena imale taj *perenijalni usud* u potrazi za emanacijskim o-prostorenjima Minervine sove i njenog znanja (smisla) izvedenog iz Zeusovog oka spoznaje. I u drugim periodima ljudske egzistencije

mislioci su stvarali svjetske sisteme poimanja uma u povijesti. U novom vijeku Georg Friedrich Wilhelm Hegel kreirao je sistem filozofije historije kao napredovanje duha u povijesti do njegove krajnje svrhe, temeljeći svoje izvorno razmišljanje na Anaksagorinom uvidu umnosti zbivanja i odbacujući Epikurovu slučajnost događanja. Hegel je u svojoj filozofiji historije preuzeo ovaj faktički meritum klasifikacije i ustanovio najutjecajniji i poznatiji sistem svjetske historije. Tako se u hegelijanskoj epistemici političkog iščitavanja geo-grafije konstruiraju permanentni odnosi i apsolutni principi. U postvarenju svog sistema na principu geografskih aspekata filozofije historije, kao onog realnog prostora, Hegel personificira visoravni kao idiom hordaškog načina života i stočarskog načina privredivanja. U predjelima stepa Mongolije žive ovi nomadi utjelovljujući ne-sjedilački element svjetske historije. Naspram njih, doline rijeka Nila, Eufrata i Tigrisa, Hoanghoa i Jang-cea, Gangesa i Inda, Sir i Amu Darije dom su ratarstva i zanata kao oblika privređivanja civilizacija koje su se nastanile na plodnim nanosima ovih riječnih sistema. Treći geo-grafski element postavljanja filozofije historije predstavljaju obale kao geografski epistemološki horizonti otvorenog uma trgovine i emanacije smisla povijesti koja se završava kako se kaže s kraja knjige *Osnovne crte filozofije prava* (Hegel, 1989) u carstvu germanskog genija.

Praveći kratki digresivni ekskurs, reći ćemo kako su postulati koje je postavio Hegel prodrli u samu disciplinu geopolitike i njene opservacije prostora. Principi telura i telosa, odnosno telurokratije kao vladavine kopnom (kopnena sila) i talasokratije kao vladavine vodenim putevima (pomorska sila) (Zgodić, 2002, 2009, 2012), naseljeni su na istim aluvijalnim nanosima Hegelovih prvobitnih dihotomija, ambivalencija i antipoda. Nastavljajući ovu dihotomiju, razvijane su teorije o pomorskoj sili i njenom utjecaju na "veličinu" naroda od ideja Thomasa Mahana u Sjedinjenim Državama do Friedricha Ratzela u Njemačkoj. U ovim predodžbama skoro da je uvijek titrala svjetlost s Hegelovog uljanog fenijskog pri kojoj su narodi mora/pomorske sile dominantni i civilizacijski superiorni nad narodima stepa, visoravni i dolina. More/obala u njihovim predstavama ikona je slobode i otvorenog duha, mobilnosti, osvajačkog karaktera i napretka. S druge strane, za Kitaj (Kinu) *kao narode sapete između planinskih vijenaca i obale, ona za njih nije ništa do završetak kopna* (Hegel, 2006) u kojem se ne može očitovati svjetski duh i emanirati njegova svrha slobode.

Jezik kao in-formiranje smisla

Iako se čini jasnim, nedvosmislenim i očiglednim, strateški je bitno odrediti poimanje informacije, njene uokvirujuće uloge, kao prijenosnika jezičkih metafora koje pohode čovjeka. Informacija po svom genealoškom izvoru in-formu i/ili predstavlja in-formaciju. Kao prvo, ona znači uokvirivanje jedne činjenice kao *geschrihte* – historije, pri-povijesti, priče, *his-story*, i nje-no osmišljavanje, dok drugo predstavlja proces utjerivanja u formu. Iako može zvučati banalno, formiranje je jedan od najvažnijih procesa kreiranja znanja i njegovog interpretativnog konstruiranja. Još je sv. Toma Akvinski u svom djelu *Biće i suština* (2010) govorio o odnosu materije i forme. Sama forma u svom čistom obliku predstavlja Boga. Uistinu, kada iz ove teološke perspektive filozofije kao teodiceje promatramo (post)moderni svijet, uočit ćemo da je informacija ne samo osnova znanja o pojavama nego i osnova čovjekovog života na zemlji uopće. Njena božanska moć proistječe iz njene uokvirujuće pozicije budući da ona predstavlja ono što bi Heidegger nazvao *ge-stellom*, odnosno postavljanjem u svijet, koje nije ništa drugo do njegovo postavljenje, imenovanje, u-normaljenje i u-domaćenje kao nešto prirodno, normalno i takvo. Ovim smo došli iz in-formacije do njenog krajnjeg oblika, in-forme, diskursa koji se ogleda u onom imenovanom, odnosno u jeziku i govoru. Diskurs u ovom slučaju znači razvijen skup međupovezanih i uzajamno podržavajućih stavova koji se koriste da se definira i opiše određeni predmet (Butler, 2007). Razmatrajući sistem diskursa kao konstituirajući strukturni pojam, Judith Butler (1993) u *Bodies That Matter* kaže: *a kada dođe do razgraničavanja diskurzivnog i izvandiskurzivnog, izvandskurzivno je uvijek ono uobličeno upravo s onim diskursom od kojeg teži da se oslobođi.* Stoga, fukoovski rečeno, ne postoji nešto neodređeno diskursom, nešto čemu diskurs nije ukrao barem dio slobode. Tako kao Judith Butler možemo govoriti o izvanpolitičkom, izvanideološkom, izvansimboličkom, ali daleko od toga da možemo govoriti o nepolitičkom, neideološkom, ne-simboličkom budući da učitavanja ovih pojmoveva možemo prepoznati u svim aspektima ljudskog života. Ono što je za naša propitivanja ideo-topo-grafije bitno jest odnos diskursa i moći, koji ne možemo razumjeti bez razumijevanja jezika kao njegovog okvira smisla. Čovjek *jeste* u vlastitoj egzistenciji, jer čovjek se oprostoruje, iskazuje, definira, predstavlja kroz vlastito djelovanje. Osnovni vid ispoljavanja mišljenja je govor. Nije ni čudo onda što je Heidegger (1982) jezik nazvao *kućom bitka*. Čovjek je ono što radi i za-to

je on odgovoran kao biće koje bivstvuje, koje Parmenid još oslovljava kao *auto*. Ono što je identično, posebno, sebi svojstveno, dakle idiosinkratično, a to je njegova osobna pukotina u bitku. Hegel je davno shvatio da su historija i pozorište satkani od iste materije. Kako je pozornica opredmetljena jezikom – sam karakter se na pozornici utežuje putem jezika, a iz toga proizlazi da se “čovjekovo biće utežuje u jeziku” (Heidegger, 1982: 135). Napominjući višedimenzionalni mozaik ideoološke topo-grafije, želimo ukazati na njegovu tendenciju da prožme, uokviri i postavi, odnosno da cjelokupni svijet, život i istinu sazda na vezovima vlastitog jezika, a Karahasan (2007) ga ispravno definira kao *rubni fenomen egzistencije*. Fenomenologija rubnog, graničnog, ivičnog ne smije nas zavarati budući da ono po sebi, iako asocira na spoljašnje, ne predstavlja ono marginalno ili daleko. Rubni fenomeni su određujući fenomeni središta, upravo kako Etijen Balibar (2003) u *Mi građani Evrope* kaže da su se *granice pomjerile u unutrašnjost*. U našem uvidu one nisu nikada ni bile nešto spoljašnje, već uvijek osnovni mehanizam u kojem, barthovski rečeno, jedni *sebe određuju ne kroz sebe/slično, već kroz razlikovanje, graničnost, drugost* (Barth, 1969). Pojam granica također nas može upućivati na to da barem unutar njega postoji neki prostor oduška, relaksacije od prijetnje spram stranog. Ideologija stvara takvu društveno-političku atmosferu po kojoj je čak fizička udaljenost od realnog graničnog međe-prostora posredovana većom anksioznosti od latentne defloracije majke-otadžbine i bdijenjem nad njenim djevičanstvom i čistotom.

Ističući bitnost jezika kao simboličkog poretku kod Lacana kao onih označiteljskih simbola i poretku, kao onoga standardiziranog jezika koji “u istom dahu i regrutuje i zabranjuje” (Belsey, 2003: 61), jasno je kako nam “Značenje ... nije potpuno na raspolaganju, inače nikada ne bismo mogli komunicirati s drugima” (Belsey, 2003: 2). A kako ne postoji privatni jezik, upravo se u ovom stavu krije mačak ideologije u vreći jezika. Ideolozi-konstruktori znaju da je jezik kao diskurzivni sistem difuzne prisile nešto što određuje samog čovjeka i njegovo biće, kako je to istaknuo Martin Heidegger. Još De Saussure govori da ne postoje stvari nezavisno od jezika, te da “pristup informacijama omogućava nam (taj isti) jezik, shvaćen u širokom smislu tako da obuhvata sve označiteljske sisteme, uključujući slike i simbole” (Belsey, 2003: 3). Upravo je ideologizirani prostor uhvaćen u čvrst stisak pojmove i termina koji trebaju da daju ideologiji njen “životni prostor” (imena gradova: Petrograd, Lenjingrad, Staljingrad, Titograd,

Srbinje) njegujući ono što su Barthes i Foucault uporno odbacivali, *vlasnika značenja*. To je onaj Autor čija je poruka božansko otkrovenje jedinstvenog značenja, smisla, pri kojem ne postoji opcija propitivanja koja nastoji opredmetiti prostor vlastitim nomenom kao njegovim jedino razumljivim simboličkim opisom, sraslim, naturaliziranim, s materijom kojoj daje in-formu značenja. Imajući u vidu bitnost jezičkih, diskurzivnih i informacijskih sistema kao simboličkih ravni deskriptivne naracije i njoj analogne epistemološke spoznaje, jasno je zašto i Gearoid Tuathail (1999: 109) ističe kako “iako se često zaboravlja danas, ‘geografija’ nije ‘priroda’. Prije toga, geografija je neizbjegno socijalno i političko geo-grafiranje, jedan ‘zemljo-opis’”.¹

Ideologija i teritorija

Odlika svakog ideološkog oprostorujućeg momentuma ogleda se u samo-percepciji istino-nosnog spaša, *heila*, i njenoj težnji da uhvati vrijeme u prostor, da ga sažme. To obrobljavanje vremena najbolje se vidi u pokušaju hegemonijskog diskursa (namjerno je napravljena aluzija na ideju hegemonije kod Gramscija) da svoj ideološki kod dobra i zla oprostori u javni i privatni prostor subjekata. O-prostoravanje ideologije, odnosno operacionizacija njenih heroja, ideja, mitova i dostignuća, kreira ideologiju kao realnost utjerujući njene *kategorijalne pojmove* u život ljudi. O-životvorene ideološke pojmove, maksima, idealu i heroja dostiže zenit onda kada se ovi idiomi ideološkog u-razumljivanja (tj. utjerani u razum-ijevanje) počnu prihvaćati kao *terminus technicus*, kao stvari po sebi², odnosno kada prostor i događaj u vremenu počnemo vezivati, opisivati i pro-mišljati tim pojmovima. U tom stadiju ideologizacija prostora doživljava svoj vrhunac i svoju potpunu afirmaciju budući da postaje prihvaćena kao prostor sam.³ Postavljajući problem na ovaj način, jasno je da svaka topo-grafija jest jedan oblik *naracije* (u Lyotardovom rječniku čitaj: nasilja), ali je u suštini po svojoj kakvoći ne-izbjegna. Kako nas Deleuze i Guattari opominju da ne postoji de-teritorijalizacija te da je uvijek (vremenski) i svugdje (prostorno) riječ o de-re-teritorijalizaciji. Ona znači da se prostor i događaji na njemu nužno označuju, a označitelji proizlaze iz simbolike znaka svugdje i uvijek definiranih dominantnim/hegemonijskim pogledom na svijet. Reći ćemo još jasnije i nedvosmislenije parafrazirajući Louisa Althussera (2009) koji se u spisu *Ideologija i ideološki aparati države* oslanja na definiciju ideologije koju nudi Karl Marx u djelu *Njemačka ideologija*. Nije

reprodukacija ideologije puko re-emitiranje njenih maksima u javnom prostoru, već je reprodukovanje ideologije kao uslov egzistencije svijesti jedne društvene grupe ono što se kroz nazivani prostor označava, ideologizira i čime se omogućava njegova spoznaja.

Ideologija predstavlja skup ideja, vrijednosti i načela koji po svojoj definiciji uokviruju ljudsko postojanje i njemu immanentno egzistencijalno djelovanje. U svojoj najosnovnijoj želji, ideologija, kako to kaže Ivan Čolović, ima potrebu organske infiltracije, sjedinjavanja i spajanja. Upravo je njen naturalistički, ka-biologiji performativni idiom, osnovni aspekt koji nam je bitan u našem promatranju uslova ljudske egzistencije i njenog oprostorenja. Izviroći iz tla, ideološki habitus se utjelovljuje kao život sam. Njegovo tlo nije samo predmet u geološkom smislu, nego i prostor simulakruma (Bourdieu) kao paradoksalnog prostora virtualne realnosti i činjenične odsutnosti fizičke materije. (Kao da se priča o simulakru poklapa s idejom sv. Tome Akvinskog o prvenstvu, životnom značenju forme/informacije nad materijom.) Ideologija kao sistem ima tri osnovne funkcije: daje smisao ljudima i usmjerava njihovo djelovanje, nudi viziju u-topijskog i mobilizira ljude i njihove akcije usmjerava u cilju odbrane ideoloških premeta, postulata i zamišljenih prostora (Hejvud, 2005; Goati, 1979). Postavljajući u kratkim crtama imaginarij ideološkog habitusa, dolazimo u središte naše opservacije i razmatranja. Tako smo postavili osnovne segmente našeg analitičkog okvira kroz pojmove i prostor toponima, jezika i ideologije. U našoj analizi jezik je sredstvo, prostor je objekt/materija koji onda postaje geo-grafiran. Toponim je jezički označitelj objekta prevrednovanja a ideologija je *lux, veritatis et vita*. Ono što je bitno istaknuti jest da objekt prevrednovanja ne mora biti prostor kao fizička teritorija ili voda, već da on može, shodno preferenciji u redu za odgoj/kultivaciju, predstavljati i neki narod, državu i/ili individuum.

Ideo-topo-nomen-izacija

Za težnju da se trajno u-ram-i prostor u okvir topo-grafskog ideološkog performansa nekada nije dovoljno puko pre-ime-novanje, nego se njim nastoji odstraniti i element koji u svom jeziku ima izazivatelja novom opisu toposa.

Državni komitet za odbranu kojim je predsjedavao Staljin 11. maja 1944. godine izdao je dekret kojim se naređuje masovna deportacija Krimskih Tatara. *Osnovni razlog deportacije bila je optužba za navodnu kolektivnu*

kolaboraciju s nacistima (Bugaj, 2002). Tako je cjelokupan jedan narod u periodu od tri dana deportiran s poluotoka i prisilno raseljen po drugim dijelovima Sovjetskog saveza i/ili poslan u radne logore u Sibiru i/ili rejonu planine Ural. Simultano s politikom depopulacije/surguna Tatara ... “the central authorities launched a policy of ‘detatarisation’ in the Crimean peninsula...” (Campana, 2008: 2) tako što su “...the main monuments and places which recalled the Tatar presence were destroyed...” (Campana, 2008: 2). Politika detatarizacije Krima išla je toliko duboko da je uključivala i spaljivanje knjiga tatarskih autora i njihovo uklanjanje iz biblioteka, rusizaciju imena mesta, te promjenu statusa poluotoka koji je iz Kirmske autonomne sovjetske socijalističke republike po statutu iz 1921. godine, koji je priznavao pravni status Tatara uz politiku pozitivne diskriminacije, postao dio Ruske sovjetske federativne socijalističke republike (RSFSR). Repopulizacija poluotoka naseljenicima ruskog ili ukrajinskog jezičkog područja, koji su naseljavani u kuće iz kojih su protjerani Tatari, značila je njihovo o-bespravljinjanje u imovinskom smislu, ali i ne samo to. Ideološka konstrukcija prostora nije htjela da taj prostor ostane “prazan”, tzv. ne-mjesto, te je u staljinističkom maniru penetrirala prostor koji su nekada naseljavali Tatari stanovništвом isto-govorećeg jezika, istovremeno ga u pravno-ustavno-administrativnom smislu pridružujući RSFSR-u. Da ova politika nije bila samo staljinistička, potvrđuje primjer da se proces rehabilitacije za vrijeme Nikite Hruščova nije odnosio na Kirmske Tatare, zajedno s Nijemcima s Volge i Turcima Mesketima, koji su kolektivno bili osuđeni na produženi egzil. Iako su kao individue Kirmski Tatari raseljeni po Sovjetskom savezu dobili civilni status i pravnu zaštitu, njihov povratak na Krim *ostao je prostor zabrane*. Kako kaže Aurelie Campana (2008: 3): “this decision meant the negation of the collective exsistence of Crimean Tatars”. Destrukcijom prava jedne etničke grupe sovjetske vlasti su se upustile u politiku ideološkog prevrednovanja i de-re-teritorijalizacije poluotoka Krima. *Surgun* je posljedica više faktora, ali jasno je da je geostrateška važnost poluotoka rasla u skladu s rađajućim bipolarnim svjetskim poretkom. U skladu s Molotovljevim odbacivanjem *Pakta o neutralnosti* potписанog 1925. godine s Turskom, Krim je moguće o-značavao potencijalni prostor “drugog krimskog rata”, pri čemu su Sovjeti željeli da lokalno stanovništvo bude ono lojalno/domaće, a ne strano, nijemo, neprijateljsko, ono što govori drugaćijim jezikom – tatarskim.⁴

Poništava se jedan prostor (o-prostorenje) da bi se stvorilo mjesto za drugi. Dešava se, shodno našem uvidu, jedno de-teritorijaliziranje kroz

de-normiranje. Istovremeno se oslobađajući prostor konstruira na novi način njegovom re-teritorijalizacijom i re-normiranjem. U osnovnom smislu de-re-normiranja komplementarnog s procesom de-re-teritorijalizacije funkcionalno se uspostavlja nova norma koja omogućava normiranje, tj. u-zavičajljenje novog “duha zavičaja” i njemu imanentnog ekskluzivističkog poimanja prostora, vlastitosti i apsolutne cenzure bilo kakve historije/priče o pravima drugih na novo-ime-novanom prostoru. Shvaćajući geopolitičku stvarnost de-re-teritorijalizacije, jasno je da se ona u svom krajnjem obliku pretvara u *bio-politiku* i njene sablasti holokausta, holodomora, aparthejda, kulturocida, genocida, urbicida i democida. Oni prepostavljaju politiku fizičkog uklanjanja “stranog” i stvaranje pretpostavki za izgradnju “novog”, prirodnog, kult-iviranog prostora, oslobođenog straha od uskrsnuća Drugog i njegovih prava u vremenu koje dolazi. Na ovaj način trajnom zbranom povratka Tatara na Krim, u ovom slučaju Bošnjaka u Republiku Srpsku, Mađara u Vojvodinu, Nijemaca u Rumuniju i Poljsku itd., preimenovanjem životnog prostora iz Foče u Srbinje, Angore u Ankaru, Smyrne u Izmir, Hermanstata u Sibiu, ili Odenburga u Sopron, Skender-Vakufa u Kneževu p-o-brobljava prostor koji se nastoji uhvatiti u ideološko-eksplikativnu matricu i s njom se srodititi. U vremenskom poimanju prostor preimenovanja i/ili zabrane povratka je i prostor *geopolitičke kulture zaborava*. Ona je dio političke prakse koja nastoji stvoriti novu historiju zavičaja počinjući sa *zaboravom* stranog, tuđeg, čije breme ne želi da nosi. Budući da *povratnici* nikad nisu živjeli u tom ime-novanom gradu, njihov toponom i jest namijenjen kao opomena, prijetnja, usud koji će ih pratiti uvijek dok se budu vraćali tamo “gdje ne pripadaju”. Zbog toga postoji toliki pritisak da se bude srpski⁵, turski, grčki, ruski, rumunski grad, mjesto, prostor kao označitelj jezika koji se u njemu govori, boga koji se u njemu štuje i gospodara kojem on pripada. Ovo je jedan od modela kako se na fizičkoj teritoriji vrši “nasilna kartografija” koju Shapiro (2009) tumači kao *artikulaciju geografskih imaginacija i antagonizama, baziranih na modelima razlike u identitetu* budući da jedno, naše, imanentno emanira da ono nije ništa Drugo, a posebno ne blisko, prijeteće, neprijateljsko Drugo.

U geopolitici, kako praktičnoj tako i u njenoj formalnoj i popularnoj emanaciji, o-značavanje i ime-novanje, odnosno topos-grafija, predstavlja daleko od toga da je to jedan transparentan i neutralan/naturalan sistem. Kada govori o diskursu, Foucault (2007: 8) kaže: *on je jedno od privilegovanih mesta gde seksualnost i politika vrše neke od svojih najopasnijih moći*. Upravo

su diskursi poligoni za emanaciju moći jedne ideologije i njene sposobnosti prevrednovanja svih stvari. Tako se metaforično deskribira (a s metaforom dolaze i moralni gramatički kodovi) od mikro-grafije prostora, poput opisivanja/o-značavanja nekog kao cigana, izdajnika, teroriste, pokvarenog židova, pa sve do promjene imena ulica i gradova i/ili prostora, uključuje i tendencije meta-priče kao naracije koja se pruža od Orijenta do sukoba civilizacija kao suprotstavljenih blokova. Ovo us-postavljanje sistema/standardiziranog jezika, opredmetljenog metaforičnom epistemologijom dobra i zla, kreira napose kod Huntingtona civilizacijske blokove: islama, konfučijanizma, pa sve do samog Zapada kao imenovanja i auto-imenovanja koje predstavlja vrhovni nomen oprostorenja jednog pogleda na svijet i njegove sposobnosti da svoju priču/historiju/geschichte – interpretaciju⁶ nametne kao određujuću, kao Istinitu. Osnovno određenje tog imenovanja jedna je klasifikacija svijeta i njegove važeće, vrhovne paradigmе.

Poništavanje stare ideološke nazivnosti predstavlja svojevrstan socijal-darvinistički obrazac borbe suprotstavljenih ideologija i njenih protagonista. „Rasprava između ‘zapadnjaka’ i ‘slavenofila’ ... prisutna je u modernoj ruskoj istoriji od doba Petra Velikog, pa sve do danas“ (Mojsi, 2008:147). Zbog toga Sankt Peterburg⁷ nije mogao ostati grad svog osnivača Petra budući da je on imenom utjelovljavao jednu od tri osnovne tradicije mišljenja koju su nazivali zapadnjici.⁸ Svojom prosvjetiteljskom vladavinom⁹ Petar I Veliki uzdigao je Rusiju kao carstvo, inauguirajući nove zapadne koncepte uprave, manufakturnih jedinica, uvozeći pritom i stranu kvalifikovanu radnu snagu koja je trebala biti osnova za izgradnju bolje Rusije. Ipak, nisu u Rusiji svi bili sretni zapadnjačenjem i uvođenjem novih pravila, dužnosti i obaveza. Tako je iz reakcionarne ojađenosti Petrovim zapadnofilstvom nastala rusocentrična narodnjačka ideologija kao jedan narodni-socijalizam. Tako se priča o imenu grada nije mogla puko vratiti “pra-imenu” Nyeskans budući da je ono bilo švedska tvrđava, koje uostalom i nije bilo egzaktni/mjesni/prostorni prethodnik Petrovog grada, čija je prva utvrda sagrađena na pet kilometara od ove švedske utvrde. Kreirajući prostor ideološkog oblikovanja prostora, boljševička ideologija, koja je kombinirala Bakunjinov princip volje i Marxov princip komunističke utopije, nije mogla izabrati svršishodnije mjesto udomaćenja nove ideologije. To njeno mjesto upravo je trebalo da bude kruna zapadnjiki habitusa, njegovo inicijacijsko mjesto postanka, tj. njegova kolijevka – grad Petra I Velikog. On je bio mjesto nastalo isušivanjem močvarnog tla, izgradnjom vodenih komunikacija i

općenito grad koji su zvali najzapadnijim ruskim gradom. Suštinski, on je bio mjesto iz kojeg su se prvo širile ideje sa Zapada, stoga je on predstavljao izazov jednom ideoološkom konceptu budući da je služio kao o-prostorilačko sidrište zapadnjačkih ideja u Rusiji. Preimenovanjem grada Sovjetski savez, kao novi ('nad')entitet poiman i kao oslobodilački duh svjetskih naroda u koncepciji Lava Trockog, konačno je odnio pobjedu nad rivalskom ideo-lođjom Zapada u topo-grafskom smislu, smještajući svoj ontološki centar Vladimira Ilijiča Uljanova Lenjina na mjesto starog "bjelogardejskog" onto-loškog centra i moralne vertikale. Kako su marksisti sigurno ključna skupina hegelijanaca, tako je Lenjingrad ne samo dokinuo dekadentnost buržujske paradigmе Petra, iz koje su se širili zapadni utjecaji dalje u Rusiju, nego je kao grad otvoren na obalama rijeka u Hegelovom čitanju *filozofije historije* on predstavljao i simboličan iskaz otvorenog uma i osvršishodnjenja historije u borbi za priznanje slobode. Pošto su obale (posebno obale mora, kako kaže Hegel) pogodno tlo velikih, tj. naprednih država, kroz koje će svjetski duh ispoljiti svoju konačnu, ultimativnu svrhu slobode, koja je započela "beskrvnim" osvajanjem Zimskog dvorca, središta moći starog ideoološkog diskursa/poretka. Njegova simbolika u rojalističkim krugovima dovoljno je poznata, ali njegovo pre-uzimanje bez-prolijevanja-krvi govori o motivu bezgrešnog moralnog horizonta koji marksizam-lenjinizam, a kasnije staljinizam, pokušava da promovira kao ideju čiste, pozitivne, nepatvorene matrice promatranja svijeta kroz ideologiju socijalizma, koja je također i jedini objektivni naučno-svjetonazorski pogled na svijet. Možda je referendumsko "da" povratku starog imena grada jedan oblik odbacivanja bliske prošlosti Lenjinovog grada, ali ne smijemo nikada potcijeniti da je referendum kao oblik iskazivanja građanske volje uvijek produktivan/vrijednosno pozitivan ili svjestan vlastitih ekskluzivističkih naracija. Referendum o imigrantima u Švicarskoj dovoljno je zoran primjer kako se javno iskazivanje građanskog mišljenja može pretvoriti u manifestaciju emanacije patoloških strahova, pre-drasuda, i shodno njima politike isključivanja i marginalizacije stranaca.¹⁰ Ideološka mapiranja prostora poput *doxe*¹¹ (Bourdieu, 1995) mogu rezultirati različitim diskurzivnim ograničenjima prostora i njegovim raz-umljavanjem. Za nas je najbitnija *kartografija nasilja* (Shapiro, 2009), koja u određenom trenutku nastoji da ničeanski dajući istinu kao mobilnu vojsku metafora in-formira svijet, odnosno da njegov sadržaj utjera u zamišljenu postavku/prepostavku mape. Ovo imenovanje, tj. označavanje prostora, bez obzira na to da li se radi o svojevrsnom simulakrumskom virtualnom prostoru

realnog kod Bourdieua ili o formalnim geografskim kartama svijeta za osnovce, pretpostavlja pojednostavljenje života na jedinstveno obilježje i simbol koji poput "sukoba civilizacija" (Huntington), "kraja povijesti" (Fukuyama), orijentalizma (Said), sukoba fundamentalizama (Tariq Ali), "daru-l harba" (kuće rata) (Sayyid Qutb), Nila kao Egipta (Herodot) in-stitut-ionaliziraju (lat. *in-stitutio* – postaviti u status, tj. zakon, red, normu, viđenje) metaforu (meta-foru kao nadjezički spin/nešto *meta* – za) kao prostor/vrijeme *samo*. Dominik Mojsi u knjizi *Geopolitika emocija* (2012: 37) također ističe da "političke i ekonomске mape nisu objektivni pokazatelji stvarnog stanja, već predstavljaju subjektivne konstrukcije, a često su i instrumenti u rukama vlasti". Opisujući konkretne subjektivizacijske konstrukcije, Mojsi navodi kako "na većini arapskih mapa Izrael ne postoji. Jednostavno je izbrisano, baš kao što su izbrisani i protivnici sovjetskog režima na prerađenim fotografijama iz Staljinovog doba. ... Na turskim mapama Kipar je podeljen, a na grčkim kao jedna zemlja. Za Saudijsku Arabiju, zaliv je Arapski, dok je za Iran – Perzijski" (Mojsi, 2012: 37). Ovaj obrazac uokvirivanja prostora, njegovog re-imenovanja i re-teritorijalizacije ponavlja se vremenski i prostorno, instrumentalizirajući geo-grafiju gotovo do besmislenih kreatura koje nemaju nikakav oslonac činjenične faktičnosti.

Ne treba potcijeniti metaforu kao porodilju jezika budući da ona u jednostavnom obliku nastoji iznijeti suštinu stvari. Na taj način pojmljena, ona je osnovno pomagalo geopolitike shvaćene kao diskurzivne zamisli, tj. imaginacije o nekom prostoru. Metafora kao ta koja daje načelni opis nije puka rubna – jezička deskripcija, već suštinska interpretacija i interpolacija jednog običajnog, kulturnog, religijskog, moralnog, ideološkog, mitološkog narativa u životni prostor subjekata. Kako to i Klaus Dodds (2009) tvrdi, *geopolitika je neizbjegno prožeta društvenim i kulturnim značenjem*, koje onda o-značuje/prožima i geopolitičku igru raz-umijevanja svijeta. Politika imenovanja kao instrument ideološke imaginacije prostora i mjesta i danas ima svoje subjekte i svoje političke objekte o-značavanja. Tokom 2011. godine kineska administracija imenovala je 1660 bezimenih otoka i otočića pod navodno svojim suverenitetom, dok je najavljeno dodatno imenovanje "bezimenih prostora".¹²

Naprimjer, Spartly i Paracelski otoci nisu samo područja oko kojih postoji borba za faktičku kontrolu teritorija, već postoje i različiti nazivi, npr. za Spartly otoke, što govori o jednom jezičko-diskurzivnom konfliktu kao dimenziji *meke moći* naspram *de facto* kontrole teritorija kao obilježja tvrde

moći. Samo ime Spartly derivira iz engleskog, dakle posljedica je kolonijalno-imperijalnog imenovanja. Na mandarinskom otoci se zovu *Nansha Qundao*, Vijetnamci ih zovu *Quan Dao Tiruang Sa*, dok Malajci i Filipinci otoke razumijevaju kao *Kepulauan Spartly*, odnosno *Kapuluan Ng Kalayan*. Svako ime svjedoči o pravu onoga koji imenuje, kako roditelji imenuju dječcu tako i država nastoji stvoriti neraskidivu poveznicu s određenim teritorijem, prostorom, mjestom, imenujući ga na način koji će o-značavati njegovu pripadnost u koju neće biti sumnje upravo budući da se "taj prostor" naziva imenom, dakle predstavlja dio jezičke zajednice na čije se ime simbolički odaziva. Samo uzevši u obzir filipinski prijevod imena *Kapuluan Ng Kalayaan*, to bi u doslovnom prijevodu značilo otoci slobode. Takva konstrukcija teritorije kao ubličenja slobode implicira njegov poseban status ne za otoke po sebi, već za Filipine kao državu i naciju. Ovo "ostatusljenje" teritorije posebnim moralnim, vrijednosnim i drugim imaginacijama inklinira njihov poseban status za pojedinu grupu ljudi i njihov pogled na svijet. Upravo se u tom diskursnom polju javlja ideja "moralno geografskog" kao područja od imperativnog značenja. Problem se javlja u onom slučaju kada ne postoji hegemonijski diskurs čije imenovanje ne osporavaju drugi.

Politika imenovanja, uvođenja u jezik, izvanredno je štivo oprostorenja ideologije u prostor geo-grafije. Da je pravo zasnovano i na jeziku, u ovom slučaju nema sumnje budući da onaj koji nema vlastiti označitelj/ime za određeni prostor ne može polagati pravo na njega jer, kako De Saussure kaže, nema stvari van jezika. Stvar je ista i na drugim prostorima. Tamo gdje jezik, tj. pismo i govor, nije dovoljno nerazumljiv, odnosno gdje razlika ne utjelovljuje razliku dovoljno, tu se, kao u Bosni i Hercegovini, grade drugi označitelji teritorije koji u svom ideoškom poimanju svijeta isključuju drugačijost simbolima/simboličkim gestama/stavovima/gradnjom onih simbola koji utjelovljuju identitetsku razliku kao vrhovni smisao života iz kojeg proizlazi i zločinačka politika teritorijalnog čišćenja drugih.

Moralna geografija i njena prostorna funkcija

Jedan od oblika ideoškog re-de-skribiranja prostora, odnosno njegove de-re-teritorijalizacije u skladu s ideoškim potrebama i tendencijama, njegov osnovni čin jest postavljanje jednog prostora kao osnovnog identitet-skog iskaza jedne grupe/zajednice/kolektiva, pri čemu se teži ekskluzivnim pravima privatizirati prostor čineći ga tako isključivim vlasništvom jedne

ideje i kolektiviteta. Ako pristanemo na stav Davida Harveyja da lociramo politiku prostora u kontradikciji između mobilnosti i imobilnosti, to bi moralnu geografiju predstavilo kao ideološko opredmetljenje prostora. U svojoj raščlambi njen osnovni zadatak jest funkcionalna mobilizacija ljudi u cilju odbrane prostora koji određena zajednica drži svetim. Osnovna djelatna karakteristika moralne geografije je njen iskonski značaj za ideologiju kojom ona upotpunjuje svoju svrhu i koja joj služi kao ontološki referentski okvir "životnog prostora" koji ne trpi, tj. odbacuje strana tijela.¹³ Ideologija performansom "svetog mesta" metaforom organizira kolokvijalni jezik, kao uvođenje moralnih označiteljskih pojmoveva dobra i zla u geografski "zemljo-opis" putem jezičkih znakova. Osnovna poruka koncepcije "konstruiranja prostora" je da "određeni ljudi, stvari i prakse pripadaju u određene prostore, mjesta i krajolike, a ne u neke druge" (Cresswell, prema Atkinson et al., 2008: 173). Ne treba ni spominjati kako su "moralne... geografije pretežito ideološke geografije..." (Cresswell, prema Atkinson et al., 2008: 175) nastale kroz težnju ideologije koje za Catherine Besley "čine da stanje stvari izgleda očigledno" (Belsey, 2003: 34). Očigledno ustvari pretostavlja intenciju ideološkog da se zaogrne naturalističkim & geografskim kao onim prirodnim, jedino mogućim izbjegavajući geopolitičko kao ono interpretacijsko, intersubjektivno, nestalno, promjenljivo, odnosno lažno i neistinito. Međutim, ne teže ideologije da uspostave moralni zemljo-opis, već se ovo moralno opravdanje ideološkog vrši kroz diskurzivne, posebno medijske prezeanse. Tako je Roland Barthes fotografiju naslovne stranice časopisa *Paris Match* na kojoj vojnik crne boje kože salutira trobojnici u jasno vidljivoj uniformi francuske vojske tumačio kao nešto što teži da "oprironjuje imperijalizam" (Belsey, 2003: 29). U ovom širenju koncepta moralnog (fluidnog, po Baumannu) prostora u vremenu značajno je istaći kako se putem popularne ideologizacije teksta, slike i zvuka pokušava oživjeti odnosno uživjeti svaki član/subjekt ideologije u priču o heroju koja sa sobom nosi i gramatiku moralnog rezoniranja te moralnu geografiju fokalnih mjesta nacionalne identifikacije. Ovo je po nama iznimno bitna karakteristika, da uz moralnu geografiju imamo važnu percepciju moralnosti fluidnog prostora budući da "današnji svijet svjedoči općoj 're-teritorijalizaciji' društvenih pojava dok vodoravni, omeđeni i regulirani prostori moderne (materijalizirani, primjerice, u fordističkim proizvodnim prostorima ili u nacionalnoj državi) ustupaju mjesto prostorima kojim su svojstveni interaktivna čvorišta, fluidne veze, umreženi spojevi, kulturna hibridnost

i preinačena marginalnost (vidljiva, primjerice, u postindustrijskim proizvodnim prostorima, virtualnoj stvarnosti i na internetu)" (Atkinson et al., 2008: 60). Ipak, priznajući prostornost kao općepriznatu ključnu dimenziju u oblikovanju identiteta, ne smijemo izgubiti iz vida da je "konstituiranje onoga što se smatra moralnim prožeto ... geografskom imaginacijom i prošarano ideologijom" (Cresswell, prema Atkinson et al., 2008: 173).

Zaključna logika ideologije i prostora

Iako postoji, kao što Manuel Castells tvrdi, novo geopolitičko okruženje koje karakterizira međunarodna ekonomija i komunikacijske tehnologije, pitanje teritorije ne da nije stavljen *ad acta*, tj. arhivirano, već je zadobilo nove vrijednosno-interesne imperativne od borbe za kontrolu nad mineralnim bogatstvima Grenlanda¹⁴ i Arktika¹⁵ do debata na internetskim forumima. Očigledno je da je prostor geopolitičke imaginacije proširen, ali daleko od toga da je njegova teritorijalna dimenzija iscrpljena od realne vrijednosti i interesa. U skladu s tim reći ćemo da nas je tehnika uvela u novo doba koje analogno prate novi rizici druge moderne koji paralelno sa svojim blagodatima nose i jednak velike *noćne more rizičnog društva* (Beck, 2001).

Nisu Malvini/Falklandi¹⁶ jedini problem koji je ne-riješen, niti geopolitički diskurs kao imaginacija odnosno zamisao o nekom prostoru jenjava, već, kako kaže Hauke Ritz u svom članku za magazin *Blatter*,¹⁷ svjedočimo *Povratak geopolitike*, ali ne kao humanističke beginje Irene, nego prije kao uskrsnuće Marxove imaginacije koja u svom simplifikacijskom maniru interpretira geografiju, karte i svijet zaodijevajući često najzločudnije ideologije u plašt objektivnog, naučnog, očiglednog narativa. Toponomastika kao znanost o zemljo-pisnim nazivima toponima (topos/mjesto + onoma/ime) bavi se njihovim značenjem, strukturom, širenjem i porijekлом, i po nama potiskivanje mjesta kao osjećajem etnokulturalnog habitusa prema prostoru kao hedonističkom produktu mekdonaldizacije života ima svoju vrijednost, ali izgleda da će toponomastika imati svoj predmet proučavanja još dugo, dugo vremena. Ako priznamo tezu da je "prostornost općepriznata kao ključna dimenzija u oblikovanju društvenih identiteta" (Keith i Pile, 1993; Carter et al., 1993; u: Atkinson et al., 2008: 76), te da se ti identiteti spoznaju i razumiju kao ključna dimenzija u oblikovanju društvenih identiteta, onda

njih ne možemo razumjeti drugačije do “nešto što se stvara u povezanosti sa specifičnim mjestima, i teritorijalnim i društvenim” (Keith i Pile, 1993; Carter et al., 1993; u: Atkinson et al., 2008: 76).

Uloga prostora u međunarodnim odnosima nije marginalizirana, nego reponicionirana tako da odgovara postmodernom stanju. To znači da se i danas događaji, kako to Dodds (2009) ističe, dešavaju na nekom prostoru, negdje, što implicira da globalizacija nije arhivirala povijesnu važnost prostora i mesta, nego ga je u fukoovskom maniru *heterotopija* samo razmjestila kako bi odgovarao potrebama nove ideološke reproduktivne¹⁸ matrice koja ga postavlja.

Bilješke

- ¹ Izvorni navod: “Though often forgotten today, ‘geography’ is not ‘nature’. Rather, geography is an inescapably social and political geo-graphing, an ‘earth writing.’” (Tuathail, 1999: 109).
- ² Karnaп je joш gororio kako su takozvane protokolarne rečenice neшto што leži izvan subjektivnosti spoznaje i određenja ideološko-paradigmatičnih koncepcija nauke i društvene zbilje. U naшem razumijevanju ovaj napor logičkog-pozitivizma ka neutralnom nije nevažan ali nije ni neutralan. Sam logički-pozitivizam proistječe iz empirističke tradicije i njene težnje za ‘činjenicom’ o svijetu. Naša je pozicija da jezik jest instrument i kao takav iznimno bitan, strukturno-konstitutivni dio ideoloških napora u prevrednovanju svijeta.
- ³ Jedan od najmoćnijih ideoloških alata prevrednovanja prostora u mjesto hegemonijskog diskursa jest arhitektura kao princip faktičke izgradnje mjesta kao lokalnog (prema Collinu Flintu, 2006; citaj: onog institucionalnog) obrasca ugradnje ideologije u teren. Za više o zanimljivom odnosu ideologije i arhitekture koja nije obilježje samo totalitarnih poredaka u: Barbara Miller Lane, 1986; Roger Kimball, 2002; Bogdanović, Stanković-Belimanović, 1999.
- ⁴ Tokom Krimskog rata (1853-1856) lokalno stanovništvo tatarskog porijekla podržavalo je aktivno vojne napore Osmanlija zajedno s Ujedinjenim Kraljevstvom, Francuskom i Kraljevinom Sardinijom u ratu protiv Ruskog carstva. Ova historijska lekcija nudila je dovoljno razloga sovjetskom rukovodstvu za inauguraciju politike prisilnog premještanja stanovništva koja je već bila prethodno zlo-upotrebljavana. U savremenim populacijskim politikama prisutne su također demografske politike depopulacije i repopulacije. Tako kineska administracija podržava seobu Han Kineza na Tibet i Singkjang. Ova populacijska politika ima za cilj upravo politiku ‘pacifikacije teritorija’ kao politike koja teži da osnaži legitimitet države na određenom području premještajući ‘privrženo’ stanovništvo u regije gdje postoji opasnost od nemira, neposluha, odnosno gdje država neće lako naći vlastito mjesto udomaćenja, u-razumijevanja. Iako je ova politika korištena još u Rimskom, Bizantskom i Osmanskom carstvu, postavlja se pitanje njene moderne legitimnosti i pravednosti budući da država logikom sile, prisile i zakonske prinude jednu grupu svog stanovništva raseljava, progoni ili pritvara ograničavajući lične i kolektivne slobode uživanja prava vlasništva i prava nastana.

⁵ To što su gradovi u Republici Srpskoj kao entitetu Bosne i Hercegovine nastalom na politici nasilja često koristili pred-znak srpski ima porijeklo u jeziku, odnosno njegovo nedostatnoj razlici. Kako su turski i grčki ili bugarski dovoljno različiti/nerazumljivi, kao i ruski i tatarski, tako srpski nije nerazumljiv – dovoljno stran jeziku Hrvata ili Bošnjaka kao njihovih bliskih Drugih. Upravo zbog toga puko mijenjanje imena često nije nudilo dovoljno jak označitelj ideologiji nacionalizma budući da su se nacije na ovom prostoru formirale na osnovu religijske a ne na osnovu jezičke diferencijacije. Gradovima je tako dodavan nacionalni prefiks iz želje da se istakne načelo razlike, kao osnovnog mehanizma prepoznavanja jedinstvenog id-entiteta ako već nije mogao biti pronađen drugi dovoljno jak nemuslimanski odnosno nekatolički označitelj.

⁶ Kod Hegela ona znači "povijesno pripovijedanje" (Hegel, 2006: 70), kao ono što u sebi sjedinjuje objektivnu, činjeničnu razinu događaja i njenu subjektivnu stranu, odnosno njihovu interpretaciju.

⁷ Izvorni naziv Sankt-Peterburg promijenjen je 1914. godine, čime je grad iz "germanskog" dobio slavenski prefiks. Ni ova promjena nije bez-značenja budući da je jačanje euroazijsko-panslavenskih nacionalističkih grupacija stvaralo političku klimu za promjenu imena grada koji je nakon socijalističke revolucije 1924. godine dobio ime Lenjingrad. Nakon kolapsa komunizma grad je 1991. godine vratio svoje izvorno ime Sankt-Peterburg.

⁸ Druge dvije geopolitičke tradicije koje pronalazimo u ruskoj misli su euro-azijatstvo i (pan)slavenofilski koncept. Svaka od ovih koncepcija ima svoje viđenje uloge Rusije, odnosno ne samo njenu eksternu ulogu i vanjskopolitičko djelovanje nego i razumijevanje posebnog političkog okvira koji bi Rusija trebala pratiti u svom razvoju/modernizaciji. Za više o ovome vidjeti u: Ćurak, 2002; Dodds, 2009.

⁹ U jeziku riječi/znakovi/simboli u procesu svoje primjene zadobijaju skoro neka apriorna značenja. Ta njihova značenja obično su vrijednosni imperativi. U tom slučaju za riječi poput posljedice ili iskušenja većinom se apriori pripisuje negativno određenje, dok termin prosvjetiteljski u ovom slučaju ima sasvim pozitivnu konotaciju. Naše stanovište smatra da bez obzira na to što mi smatramo prosvjetiteljstvo i modernizaciju pozitivnim u vrijednosnom ali i naučnom smislu da oni nisu kao u slučaju Petra I, Katarine Velike, Napoleona ili Thomasa Jeffersona pojmovi koji u apsolutnom smislu određuju totalitet nečije vladavine. Stoga je Jefferson mogao biti prosvjetitelj, ali i posjedovati plantaže na kojim su radili robovi. Petar I i Katarina Velika bili su modernizacijski usmjereni, ali su također u odnosu prema svojim protivnicima bili nemilosrdni, dok je Napoleon bez obzira na to što je po Hegelu (Kojeveu i Fukuyami) utjelovio 'svjetski duh' bio jedan diktator koji je provodio cenzuru i autokratiju.

¹⁰ Očigledno da smo u ovom slučaju dostigli ograničenje slobodarske emancipacije kroz demokratiju te da je njeno slobodarsko opstojanje ustvari podnositi ugrožavano samim demokratskim metodama.

¹¹ Bourdieuovo razmatranje ideologije kao mnijenja, *doxe*, zasnovano je na fukoovskom poimanju diskurzivne prirode ideologije i njene kapilarne prirode.

¹² Filozofija "bezimenog prostora" upućuje na njegov status *terra nullius* koji po međunarodnom pravu predstavlja teritoriju slobodnu za zaposjedanje od neke države. Na ovaj način očigledno kineska politika imenovanja u ovom slučaju želi da teritorije koje

pripadaju drugim državama ili su područja neslaganja prisvoji sebi. Paul Pillar u tekstu "The Age of Nationalism", objavljenom u *The National Interest*, pripisuje ove "disputes over islands in the South China Sea..." (Pillar, 2013:7) nacionalnom dobu koje naspram pomodnih teza o globalizaciji, postmoderni i deteritorijalizaciji strateško određuju nacionalni interes i njegova percepcija svijeta.

¹³ Odbacivanje dolazi iz latinskog jezika od glagolskog oblika *ab-jicere*, što znači odbaciti iz sebe ili od sebe, dakle pretpostavlja jedno područje djelovanja koje je ekskluzivno za neke, odnosno inkluzivno za neke druge. Istovremeno uz fenomen odbacivanja, moralna geografija u binarnom konstruiranju zbilje pretpostavlja figuriranje "nemoralne geografije" prostora geo-grafske imaginacije koji se u bio-političkom maniru obilježava pojmovima bolesti, dekadencije, štrkljavosti, zaostalosti, poremećenosti, kao etiketa koje služe nekad kao povod za civilizacijsku misiju, koja je uvijek percipirana i kod Marxa, Hegela ili Milla kao ulazak slobodnog, dobrog, zdravog duha u područje ne-civilizacije. S druge strane, prostor "geografske bolesti" može biti povod za dodatnu mobilizaciju kako bi se prostor "dobrog" zaštito od penetracije deformiranih gena u njegov krvotok.

¹⁴ Anna-Katarina Gravgaard u eseju "Greenland's Rare Earths Gold Rush" objavljenom u *Foreign Affairs* (oktobar 2013) upravo govori o utrci za koncesijama na Grenlandu između svjetskih sila i implikacijama tog globalnog interesa na lokalnu politiku, okoliš i život ljudi.

¹⁵ Tokom 2007. godine ruska podmornica postavila je nacionalnu zastavu na dno Arktika tako "rezervišući" veliki pojas ovog prostora za sebe. Očigledno da teritorijalizacija Arktika prati trend njegove re-deteritorijalizacije otvarajući veliko područje uslijed klimatskih promjena u trci za teritorijima odnosno njihovom o-graničavanju.

¹⁶ Problem počinje kao što možemo primijetiti iz međudiskurzivnog konflikta različitih o-značitelja, tj. imena koja jesu reprezent geopolitičkih ambicija nacionalnih država za kontrolu teritorija.

¹⁷ <https://www.blaetter.de/archiv/jahrgaenge/2013/maerz/die-rueckkehr-der-geopolitik>, preuzeto 7. 4. 2014. u 10:16.

¹⁸ Poimanje ideološke produkcije kao uvjeta reprodukcije uslova života društvene grupe iznimno je bitno imati u vidu, a s obzirom na naš predmet proučavanja posebno ističemo esej Louisa Althussera (2009) "Ideologija i državni ideološki aparati".

Literatura

- Althusser, Louis. 2009. *Ideologija i državni ideološki aparati*. Loznica: Karpas.
- Atkinson, David et al. (ur.) 2008. *Kulturna geografija – kritički rječnik ključnih pojmoveva*. Zagreb: Disput.
- Balibar, Etjen. 2003. *Mi građani Evrope*. Beograd: Beogradski krug.
- Barth, Frederik. 1969. *Ethnic Groups and Boundaries*. Boston: Little, Brown and Co.
- Beck, Ulrich. 2001. *Rizično društvo*. Beograd: Filip Višnjić.
- Belsey, Catherine. 2003. *Poststruktrualizam*. Sarajevo: Šahinpašić.

- Bogdanović, Jelena, Stanković-Belimilanović, Nebojša. 1999. "Politička ideologija i arhitektura", 213-226, u: *Zbornik radova Beogradske otvorene škole*. Beograd: Beogradska otvorena škola.
- Bugaj, N. F. 2002. *Deportatsiia narodov Kryma: Dokumenty, fakty, komentarii (The Deportations of Crimean Peoples: Documents, Facts, Commentaries)*. Moscow: INSAN.
- Butler, Christopher. 2007. *Postmodernizam*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Butler, Judith. 1993. *Bodies That Matter*. New York: Routledge.
- Campana, Aurelie. 2008. "Surgun: The Crimean Tatars' deportation and exile". *Online Encyclopedia of Mass Violence* (<http://www.massviolence.org/Surgun-The-Crimean-Tatars-deportation-and-exile>, 12. 10. 2013).
- Ćurak, Nerzuk. 2002. *Geopolitika kao sudbina, Slučaj Bosna: Postmodernistički ogled o perifernoj zemlji*, Sarajevo:Fakultet političkih nauka.
- Dodds, Klaus. 2009. *Geopolitika*. Sarajevo/Zagreb: Šahinpašić.
- Flint, Colin. 2006. *Introduction to Geopolitics*. New York: Routledge.
- Foucault, Michael. 2007. *Poredak diskursa*. Beograd: Karpas.
- Goati, Vladimir. 1979. *Ideologija i društvena stvarnost*. Beograd: Radnička štampa.
- Gravgaard, Anna-Katarina. 2013. "Greenland's Rare Earths Gold Rush". *Foreign Affairs* (<http://www.foreignaffairs.com/features/letters-from/greenlands-rare-earths-gold-rush>, 4. 11. 2013).
- Hegel, G.F.W. 1989. *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Hegel, G.F.W. 2006. *Filozofija povijesti*. Beograd – Banjaluka: Bardfin/Romanov.
- Heidegger, Martin. 1982. *Mišljenje i pevanje*. Beograd: Nolit.
- Hejvud, Endru. 2005. *Političke ideologije – Uvod*. Treće izdanje. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Karahasan, Dževad. 2007. *O jeziku i strahu*. Sarajevo: Connectum.
- Kimball, Roger. 2002. "Architecture and ideology". Vol. 1, *The New Criterion*, 4:22-31.
- Lane, Barbara M. 1986. "Architects in Power: Politics and Ideology in the Work of Ernst May and Albert Speer". *Journal of Interdisciplinary History* 17:283-310.
- Mojsi, Dominik. 2012. *Geopolitika emocija*. Beograd: Clio.
- O Tuathail, Gearoid. 1999. Understanding geopolitics: Geopolitics and risk society. *Journal of Strategic Studies*, 22:2-3, 107-124. London: Routledge.
- Pillar, Paul R. 2013. The Age of Nationalism. *The National Interest*, (<http://nationalinterest.org/article/the-age-nationalism-8954>, 12. 1. 2014).
- Ritz, Hauke. 2013. "Die Rückkehr der Geopolitik". *Blätter* 3:71-80.
- Shapiro, Michael J. 2009. *Cinematics Geopolitics*. New York/London: Routledge.
- Sv. Toma Akyvinski. 2010. *Biće i suština*. Beograd: Dereta.
- Zgodić, Esad. 2009. *Multiverzum vlasti, o krizi i perspektivama liberalne demokratije*. Sarajevo: FPN.
- Zgodić, Esad. 2012. *Teritorijalni nacionalizam: ideologija, zlotvorstvo, alternative*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Zgodić, Esad. 2002. *Ka kritici fundamentalizma*. Sarajevo: Magistrat.
- Bourdieu, Pierre and Eagleton, Terry. 1999. "Doxa and Common Life: An Interview", 265-277, u: *Mapping Ideology*, urednik Žižek, Slavoj. New York/London: Verso.

Ideological Revalorisation of Topos

Ideology as a production of the living conditions of a social group is assumed not only as Marx says as an imagined relationship to the material relations reproducing living conditions but also as imagining a specific 'living space' with affirmative ideological concepts within which are found the figures and ideas of 'moral and immoral geography', geo-determinism and 'our place'. Ideological de-re-naming of space is one of the basic mechanisms by which an ideology seeks to 'naturalize' its existence through reproduction of awareness of events related to a specific *topos* whose name carries a certain ideological derivative. Even the postmodern condition is deeply interpellated with the ideological pre-formulation of place which remains the holder of identity habitus of human beings. It follows from this that the contemporary role of space in international relations is not marginalized, but re-positioned to fit the post-modern condition.

Key words: ideology, place, de-re-territorialisation, re-nomination, geopolitical culture of forgetting

Marcuseovo osmišljanje društvenog obrata

MAROJE VIŠIĆ

Pučko otvoreno sveučilište u Samoboru

Autor u ovom radu pokušava pokazati Marcuseovo osmišljanje radikalnog društvenog obrata. U tom pokušaju u centar su stavljeni Marcuseovi rani radovi u kojima utemeljuje teorijsku poziciju, ali i radovi kasnije faze u kojima Marcuse naznačuje oblik novog društva. Marcuseovo promišljanje određeno je s jedne strane kritikom i odbijanjem pozitivističkih teorija koje opstvaraju društvenu promjenu. S druge pak strane njegovo promišljanje određeno je dijalektičkom napetošću između biti i pojave, između onog što svijet jest i što na temelju tog jest može biti. U tom pokazivanju Marcuse ukazuje na povijesne mogućnosti sadržane u njegovom određenju biti kao totaliteta društvenih odnosa. Tako je Marcuse već u habilitaciji ispostavio društvo kao medij odlučujućeg zbivanja života.

Teorijska uporišta prezentna u ranim radovima Marcusea ostat će trajna i u njegovim kasnijim djelima. Pokušaj pokazivanja konzistentnosti ranih s kasnijim djelima ujedno je i pokušaj odgovoriti na kritiku.

Ključne riječi: Herbert Marcuse, kritička teorija, konkretna filozofija, pojedinac, oslobođenje, otuđenje, rad

Radovi Herberta Marcusea šezdesetih su godina prošloga stoljeća izazvali veliko zanimanje kako akademske tako i šire javnosti. Njegova široj javnosti poznatija djela *Čovjek jedne dimenzije* i *Eros i civilizacija* pronosila su ideju oslobođenja, te su bila temeljno teorijsko ishodište Nove ljevice. Danas se u suvremenim teorijskim raspravama može primijetiti svojevrsna odsutnost tematiziranja radova Herberta Marcusea, a koji iako još sadrže kritički potencijal vrednovanja suvremenog svijeta i položaja pojedinca u njemu. Godine 2015. navršilo se pedeset godina od objavlјivanja možda njegovog najpoznatijeg djela *Čovjek jedne dimenzije*, povodom čega su u SAD-u održane konferencije koje su za cilj imale revalorizirati Marcuseovo misaono nasljeđe u svjetlu suvremene konstelacije

svijeta. Potaknut time, ovaj rad također želi iznova u teorijsko raspravljanje pokušati uvesti neke od ključnih Marcuseovih ideja te tako pokušati dati doprinos razmatranju humanosti današnjice.

U radu će se pokušati razmotriti Marcuseovo promišljanje o mogućnosti društvenog obrata u sklopu njegovog cjelokupnog djela, počevši od ranih radova koji će utemeljiti teorijsku poziciju kroz čiju će optiku problematizirati društvo u kasnijim djelima.¹ Time se želi pokazati, a ujedno i odbaciti Marcuseu često prigovarana kritika o mijenjanju mišljenja i stavova sukladno povijesnim situacijama, kontinuitet koji se prije svega odnosi na dosljednost dijalektičkoj metodi, ozbiljenju uma, brizi za pojedinca, prevladavanju postvarenih odnosa i stvaranju jednog za čovjeka humanijeg svijeta. Held (1980) također smatra kako Marcuseov opus pokazuje jedinstven kontinuitet u smislu traganja za revolucionarnim subjektom i mogućnosti (radikalne) promjene.

Među istaknutijim Marcuseovim kritičarima su Schoolman i MacIntyre. Schoolman (1984) tvrdi kako je Marcuseova kritička teorija utemeljena u “ontologiji povijesnosti”.² Međutim, Schoolman propušta uvidjeti, u ovdje

¹ Kontinuitet misli, kao i značaj ranih radova apostrofira i Branka Brujić (1982: 7-8): “Kada apostrofiramo značaj ranih radova Marcusea za sagledavanje njegove misli u cjelini, imamo u vidu njegov misaoni put – kako s obzirom na navedenu reorientaciju u smjeru obrata postojećeg, tako s obzirom na razinu raspravljanja (...) u ranoj fazi, i kasnije u posljednjem razdoblju (...) Marcuseova misao je svojim načinom konkretnog upućivanja, te znatnom recepcijom, koju je polučila upravo novijim djelima – od *Eros i civilizacija* pa dalje, instruktivan model za propitivanje zadataka pred kojima uopće stoji suvremeno mišljenje.”

² Schoolman ovaj zaključak temelji time što apostrofira utjecaj Heideggerove filozofije na Marcuseovu misao. Nesumnjivo je da je Marcuse bio pod utjecajem Heideggerove filozofije iz perioda *Bitka i vremena*. Taj utjecaj je ponajprije evidentan na razini tehničke terminologije kako u Marcuseovoj habilitaciji tako i kasnije u koncipiranju “konkretne filozofije”. Međutim, Marcuse je ontološke Heideggerove pojmove primijenio onički, smještajući tako tubitak u “temeljnu marksističku situaciju” kako ju je Marx izložio u *Njemačkoj ideologiji*. Stoga, navlastitu (autentičnu) egzistenciju Marcuse nije pojmovao kao individualni čin apstrahiran od društvenopolitičkog konteksta (kao Heidegger). Postoji širok konsenzus (Wolin, 2006; Kellner, 1984; Benhabib, 1987) o presudnom utjecaju koji je Marx imao na Marcusea. Uostalom, Marcuse i sam apostrofira značaj koji za njega imaju Marxovi *Filozofsko ekonomski rukopisi*: “Tijekom čitavog tog razdoblja bavio sam se čitanjem i studiranjem Marxa. Tada su se pojavili Ekonomsko filozofske rukopisi. To je bila prekretnica. U određenom smislu to je bio novi Marx, koji je istinski bio konkretan i koji je otisao dalje od rigidnog teorijsko praktičnog stranačkog marksizma. Otada mi Heidegger ili Marx više nije predstavljalo dilemu” (Marcuse, 1978-1979, prema Kellner, 1984: 77-78).

pokazanim ranim radovima, kako je upravo Marcuseovo tematiziranje pojma rada, potom određenje pojma biti izrazito utemeljeno u povijesnom materijalizmu, kao i nošeno dijalektičkom metodom, a što će biti uočljivo u njegovom određenju kritičke teorije, a i kasnije, gdje će radikalni društveni obrat, prema Marcuseovom shvaćanju, predmijevati kvalitativan obrat karaktera rada.

S druge pak strane u kritici MacIntyrea (1970) prepoznaće se nepoznavanje Marcuseovih ranih radova, koji jesu na tragu Marxove misli. MacIntyre (1970) stoga pogrešno ustraje u kritici nazivajući Marcusea "pred-marksistom". MacIntyreova kritika Marcuseove kritičke teorije nije temeljita i dužozna analiza izvedena proučavanjem cjelokupnog Marcuseovog djela, a što je uočljivo iz njegove izjave: "gotovo sva Marcuseova ključna mjesta su pogrešna" (MacIntyre, 1970: 7).

Eksplicitno pokazivati dostatnost baštine Marxa kod Marcusea nadišlo bi obim i svrhu ovog rada.³ Stoga je dovoljno ograničiti se na pokušaj da se navedenim kritičarima pokaže kontinuitet Marcuseove misli osvrтанjem na njegove rane radove, kao i pokušaj pokazivanja kritičkog potencijala Marcuseove misli i za suvremenost.

Marcuseovo razmatranje mogućnosti društvenog obrata s jedne strane određeno je odbijanjem bilo kakvog pozitivizma afirmativnog prema zbilji. Marcuse, koji je ponajviše inzistirao na umnoj zbilji u djelu *Um i revolucija*, oštro kritizira prođor pozitivizma u društvene znanosti. Pozitivna filozofija Cometa, Sthala i Steina imala je zadaću "afirmirati postojeći poredak nasuprot onima koji su isticali potrebu da se on negira" (Marcuse, 1966: 291). Za Marcusea pozitivizam je bio kontrarevolucionaran, jer je društvene antagonizme pojmio kao sredstva za postizanje harmonije. To je za posljedicu imalo, smatra Marcuse (1966), neutralizaciju dijalektičke metode i "negativnog mišljenja" kao njezine ključne odlike i ishodišta za društvenu promjenu.

Pozitivizam, dakle, uklanja kritičkoj teoriji svojstveno uporište u napetosti između biti i pojave, onoga što nešto jest i onoga što bi moglo postati (a iz ove napetosti proizlazi nužnost prevladavanja), pokazujući kako činjenice

³ U ovom radu moći će se implicitno uočiti utjecaj Marxa, a samim time i pogrešnost MacIntyreove kritike. Bruić (1973: 143-146) također interpretira ranog Marcusea kao mislioca koji baštini Marxa: "Kritička teorija društva jest orientacija na tragu Marxove misli kako ju je Marcuse pojmio i interpretacijski posredovao u ranom razdoblju svojeg djelovanja (...) kritička teorija ima povijesno dijalektičku strukturu (...) pripada toj 'otvorenoj' povijesnoj dijalektici."

i činjeničnost određuju stvarnost koja je već oduvijek bit. Marcuse (1936) svijet u kojemu spoznaja, oslobođena ove napetosti, postaje priznavanje i prihvaćanje takvog svijeta naziva "jednodimenzionalnim". On je jednodimenzionalan jer prihvaćanjem stvarnosti i negiranjem moguće drugačije stvarnosti zadržava povjesnu mogućnost promjene. Zbog afirmativnog odnosa prema stvarnosti pozitivizam je uporišna teorija vladajućih skupina: "Ali svjetom 'apsolutno stvarnih' činjenica upravljaju interesi malih i moćnih ekonomskih skupina, snage koje su zainteresirane za očuvanjem ovog oblika stvarnosti nasuprot već stvarnoj mogućnosti drugačijeg oblika stvarnosti; povjesnu sliku stvarnosti određuje napetost između biti i pojave u obliku univerzalnih društvenih proturječnosti. Pod ovakvim uvjetima teorija kojoj je stvarnost 'uvijek bit' može biti samo teorija rezignacije (...) pozitivističko poništavanje suprotnosti između biti i činjenice nije novi početak, nego kraj" (Marcuse, 1936: 48).

S druge pak strane, Marcuse mogućnost društvenog obrata izvodi dijalektičkom dosljednošću utemeljenoj na napetosti koja omogućuje posredovanje gibljivošću: između biti i pojave, tubitka kao empirijskog načina bitka i bitka za sebe, između onog što svijet jest i što bi na temelju tog jest mogao biti. Dijalektička napetost i nužnost prevladavanja ispostavljene već u ranim Marcuseovim radovima opстоje čak i u kasnijoj misli gdje dolazi do integracije Freudove metapsihologije.⁴ Koncipiranje revolucionarnog obrata nadaje se već u Marcuseovom određenju pojma biti koja je totalitet društvenih odnosa, jer se ono što pojedinac jest (kao i ono što on može biti) može shvatiti samo iz totaliteta prevladavajućih odnosa: "što čovjek može biti u danoj povjesnoj situaciji može se odrediti sukladno sljedećim pokazateljima: stupnjem kontrole prirodnih i društvenih proizvodnih snaga, stupnjem organizacije rada, razvojem potreba povezanih s mogućnosti njihovog zadovoljenja (...) u raspoloživosti kako materijala za prisvajanje tako i bogatstva kulturnih vrijednosti u svim područjima života. Ovo određenje biti već podrazumijeva cijelu teoriju povjesnosti koja se izvodi iz totaliteta uvjeta života unutar društvene organizacije (...) Uzimajući ovo u obzir, slika čovjeka pokazala bi mogućim ne ono što on jest (...) nego, pojmljen unutar ovih mogućnosti, stvarno ispunjenje svega što on želi" (Marcuse, 1936: 53).

⁴ Vidi: Habermas, Jürgen. 1968. *Zum Geleit*, u: Habermas, Jürgen. ur. 1968. *Antworten auf Herbert Marcuse*. Suhrkamp. Frankfurt. U članku Habermas (1968) smatra kako je bez uvida u ranog Marcusea nemoguće ispravno razumjeti njegova kasnija djela, a poglavito *Eros i civilizacija*.

Već se može uočiti kako je karakter rada usko povezan s mogućnosti oslobođenja pojedinca. Pojam otuđenog rada (prema Marxovom shvaćaju) jedan je od temeljnih pojmova Marcuseove kritičke teorije. Preko nebrojeno puta poduzetih analiza karaktera rada kako u ranim radovima (*O filozofskim osnovama ekonomskog pojma rada; O kritici hedonizma*) tako i kasnije u analizi rada u "naprednom industrijskom društvu" (*Eros i civilizacija; Čovjek jedne dimenzije*) pokazuje se kako je oslobođenje pojedinca za Marcusea uvjetovano oslobođenjem od karaktera "tereta" i "nužnosti" rada.

Stoga, prije svega valja pokazati kako Marcuse shvaća uzajamni odnos rada i emancipacije.⁵ Rad nije samo određena ljudska djelatnost, kako je on pojmljen u ekonomiji, već je on, kako je shvaćen kod Marxa (1985), samoopredmećenje čovjeka, njegovo prisvajanje predmetnog svijeta. Ključna razlika između ekonomskog i ontološkog pojma rada je što se u posljednjem "rad javlja kao osnovno zbivanje čovjekove egzistencije, kao zbivanje koje trajno i stalno vlada cijelim *bićem* čovjeka, i u kome se [istovremeno] nešto događa sa svijetom čovjeka. Ovdje rad upravo *nije* određena ljudska 'djelatnost' (...) [već] djelatnost čovjeka kao načina njegovog bitka u svijetu – ono čime on tek postaje 'za sebe', ono što jest, dolazi sebi samom, poprima 'oblik' svoje egzistencije, svog 'ostajanja', mi svijet čini 'svojim'. Rad se ovdje ne određuje vrstom svojih predmeta, niti svojim ciljem, sadržajem, rezultatom itd., nego onim što se sa samom čovjekovom egzistencijom zbiva u radu" (Marcuse, 1933: 125-126).

Marcuse radu suprotstavlja igru kao jednu kvalitativno drugačiju ljudsku djelatnost. Osnovna karakteristika igre u odnosu na rad jest promijenjena funkcija predmeta. Naime, u igri se dokida objektivna zakonitost predmeta i čovjek prema predmetima postupa shodno vlastitom nahodenju i vlastitoj volji, on uspostavlja svoju zakonitost ostajući tako slobodan: "to je odlučujuće: u ovom neosvrtanju na predmet čovjek dolazi upravo do samog *sebe* u dimenziju svoje *slobode* koja mu je uskraćena u radu. U jednom jedinom izbacivanju lopte čovjeka koji se igra leži beskrajno veći trijumf slobode čovjekovog bića nad predmetom, nego u najvećem postignuću tehničkog rada" (Marcuse, 1933: 127). S obzirom na raspodjelu vremena na radno i

---

⁵ Kellner (1984) također ističe kako Marcuse u eseju *O filozofskim osnovama ekonomskog pojma rada* pokušava na svoj način razviti Marxov pojam rada i pokazati kako je rad fundamentalna čovjekova aktivnost u kojoj on uspijeva ili ne uspijeva do kraja razviti svoje sposobnosti. Marcuse pokušava pokazati kako je rad konstitutivan kako za ljudsko iskustvo tako i za društvenu teoriju (Kellner, 1984: 87).

slobodno vrijeme, igri pripada ovo potonje. Kako bi zadovoljio svoje potrebe, čovjek mora raditi, stoga je rad konstantan, njemu uvijek iznova pripada određeno vrijeme. Uspoređujući ove dvije djelatnosti, Marcuse smatra da rad u odnosu na igru karakterizira trajnost, redovitost i shvaćanje rada kao nužnog tereta. Takvo razumijevanje rada znači da rad nikada ne završava i ne prestaje. Neprestanost rada podrazumijeva da se čitava egzistencija određuje s "biti-na radu" i "biti-u-radu". Zbog toga što je zbivanje egzistencije u bitnom određeno (karakterom) rada, Marcuse ističe da se "može govoriti o životu kao radu, a ne o životu kao igri" (Marcuse, 1933: 129).

Međutim, postavlja se pitanje neophodnosti života kao rada. Odgovor zašto je život kao rad Marcuse nalazi slijedeći Marxa: "prvobitna 'manjkavost' prirodne čovjekove situacije čini *potrebu* poticajom za njegov rad" (Marcuse, 1933: 131). Upravo ovaj uvid naznačen već ovdje bit će okosnica u Marcuseovom (1965) pokušaju sinteze Freudovih (1962) i Marxovih (1985) postavki. Naime, nedostatnost obilja u materijalnom svijetu (*ananke*) nalaže potiskivanje nagona i odgodu zadovoljenja. Kao takvo, ono nije svojstveno nagonskoj strukturi, već se njoj prepostavlja kao vanjski čimbenik, te stoga uvjeti vanjskog svijeta dovode do represivne nagonske strukture. Slijedeći Freudovu teoriju o kolijevki civilizacije *ananke*, Marcuse pokazuje represivnu organizaciju nagona kao plod određenih povjesnih uvjeta koji utječu na njihov razvoj: "Borba za opstanak uvjetuje represivnu promjenu nagona uglavnom zbog nedostatka dovoljnih sredstava i zaliha za integralno, bezbolno i lako zadovoljenje nagonskih potreba. Ako je to točno, do represivne organizacije nagona u borbi za opstanak dolazilo bi zbog *egzogenih* činitelja – egzogenih u smislu da nisu inherentni 'prirodi' nagona, nego proizlaze iz specifičnih povjesnih uvjeta u kojima se nagoni razvijaju" (Marcuse, 1965: 109).

Odlučujuće je to što Marcuse već ovdje zamišlja mogućnost prakse u "carstvu slobode". Prijelaz u carstvo slobode moguć je na onom stupnju društvenog razvoja kada kvantiteta materijalnih dobara omogućava bezbolno zadovoljenje potreba, kada život nije opterećen neodloživom nuždom za osiguranjem egzistencije. Stoga se karakter otuđenog rada pokazuje uvjetovan egzogenim činiteljima, oskudicom, nedovoljnim znanjem i sposobnostima ovladavanja prirodom i slično. U tom smislu rad s karakterom tereta i trajnosti trebao bi biti tek jedan od povjesno zastarjelih i prevladanih oblika razračunavanja čovjeka s prirodom. Napredak civilizacije postići će, ponajprije zahvaljujući tehnološkom napretku, stupanj proizvodnosti na

kojem je zaista moguće smanjenje potrebnog utroška vremena na rad, kao i na preusmjeravanje nagonske energije. To bi za posljedicu imalo povećanje viška slobodnog vremena u kojem je moguća objektivizacija čovjekovih sposobnosti. Time je otvorena mogućnost nerepresivne civilizacije kao alternative postojećem. Marcuseovo teorijsko razvijanje ove mogućnosti predmet je *Erosa i civilizacije*, gdje preko pojmoveva “višak potiskivanja” i “načelo izvedbe” Marcuse (1965) nastoji pokazati nepotrebnost čovjekovog dalnjeg podčinjavanja proizvodnom aparatu.

Teorijsko ishodište za revolucionarni obrat Marcuse utemeljuje u “konkretnoj filozofiji” i određenju kritičke teorije. Obje u centru imaju pojedinca u njegovom faktičkom postojanju u svijetu i s drugima.

Osnovna orijentacija kritičke teorije kao i pravac njezinog djelovanja jest inzistiranje na ozbiljenju uma – umna zbilja iz perspektive konkretnih povijesnih mogućnosti. Kritička teorija nastavlja tamo gdje je stala filozofija, ona nastaje kao odgovor na praksu u lošoj sadašnjosti: “napeto stanje, čak i sukob s praksom leži u biti teorije, utemeljen je u samoj njezinoj strukturi” (Marcuse, 1978: 24). Razlika kritičke teorije u odnosu na filozofiju, za Marcusea (1937a), jest u tome što je filozofija utemeljivala slobodu u duhovnoj sferi i time nije zadirala u sferu materijalne produkcije i reprodukcije, dok je kritička teorija pošla od ekonomskih odnosa kao onih koji određuju svijet i način egzistencije u njemu. Kritička teorija u centru ima čovjeka i mogućnost njezovog svestranog razvoja, ostvarivanja i samopotvrđivanja u vlastitom svijetu. Ova briga će također biti Marcuseova temeljna briga: “za mogućnosti čovjeka, za slobodu, sreću i pravo individue (...) Za teoriju su to isključivo mogućnosti konkretne povijesne situacije: one postaju relevantne samo kao ekonomska i politička pitanja i kao takva odnose se na veze ljudi u procesu proizvodnje, na upotrebu proizvoda društvenog rada, na aktivno sudjelovanje ljudi u ekonomskom i političkom upravljanju cjelinom” (Marcuse, 1937a: 79). Kritička teorija emancipaciju čovjeka vidi kroz obrat u ekonomskim odnosima. Marcuse je smatrao da je oslobođenje jedino sloboda od “carstva nužnosti”. Ova ideja pokazat će se trajnom u Marcuseovim radovima. Stoga i mogućnost umne zbilje, stvaranja novog društva, ne može biti predmetom teorijskog raspravljanja, već ljudske prakse. Marcuseovim (1973a: 73-74) riječima: “briga za sreću ljudi, i uvjerenje kako se ova sreća može ostvariti samo izmjenom materijalnih uvjeta egzistencije. Put te izmjene i elementarne mjere za racionalnu organizaciju društva unaprijed su označeni odgovarajućom analizom ekonomskih i političkih odnosa.

Daljnje uobličavanje novog društva više ne može biti predmet bilo koje teorije: ono treba biti slobodno djelo oslobođenih individua".

Marcuseovo određenje kritičke teorije na tragu je koncepcije "konkretnе filozofије", čije je sidrište društvena zbilja, a cilj prevladavanje postvarenih odnosa. Kao i kritička teorija, tako i "konkretna filozofija" smjera obratu ekonomskih odnosa. Ona ulazi u konkretnu povijesnu situaciju, na temelju već postojećih mogućnosti negira zbilju, te prokazuje praksu. "Konkretna filozofija" egzistenciji prilazi traženjem "tubitka u sferi iz koje ono egzistira: u djelovanju u njegovom svijetu, shodno njegovoј povijesnoј situaciji" (Marcuse, 1929: 76). Za Marcusea tubitak nije samo bitak u svijetu, već je bitak *određeni* tubitak u konkretnom svijetu: "sigurno tubitak je bačeni bitak u svijetu, ali je kao takvo uvijek određeno svojim svijetom (...) Taj svijet je ono što nazivamo materijalnom osnovom povijesnosti; ona je, ne samo faktički nego i strukturno, krajnja određenost tubitka" (Marcuse, 1928: 49-50). Iz perspektive povijesnog materijalizma, Marcuse društvo vidi kao mnoštvo tubitaka kojima pripada povijesno konkretni životni prostor. Njihova bačenost ujedno je i bačenost u određeni dio prirodnog svijeta kao životnog prostora iz kojeg, sukladno stupnju razvoja, tubitak ostvaruje svoju egzistenciju. Marcuseov pojedinac i njegova egzistencija određeni su kako drugima tako i materijalnim uvjetima produkcije svijeta u kojem se nalaze. On do svoje autentične egzistencije dolazi prevladavanjem nužnosti koja mu je izvanjski uvjetovana društvenim odnosima u cjelini. Time je već u ranim radovima ispostavljenio društvo kao uporište sveobuhvatne kritike.

Marcuse je već u *Hegelovoj ontologiji i teoriji povijesnosti* pokazao društvo kao odlučujući medij zbivanja i kako je jedino promjenama u društvenim odnosima, koje pak povratno određuju ekonomski odnosi, moguća navlastita egzistencija. Stoga probaj postvarenja Marcuse nije video proizašlim iz Hegelovog odnosa gospodara i sluge u kojem se potvrđivala pojedinačna samosvijest. Pojedinac je ono što jest samo u jednom širem, općenitijem mediju, društvu. Stoga je čin pojedinca čin svih i svakog. U tom smislu konkretizirani čin svih postaje djelo. Odnos gospodara i sluge može postati subjekt zbivanja samo kao zbivanje čitavog društva: "Samosvijest je spoznala da je svijet samo okružje njezinog čina, u kojem se ona mora predstaviti i potvrditi, spoznala je da je zbilja bitno 'djelo'. No, predstavljajući se i potvrđujući iz tog znanja, samosvijest djeluje samo kao *pojedinačna, individualna*. Zbivanje života odigrava se još u međusobnosti različitih individua. One su se, doduše, sjedinile na jedan prvi način (odnos gospodara i sluge),

međutim ne tako da bi to jedinstvo bilo već i živi subjekt zbivanja. To jedinstvo je subjekt tek kao život čitavog naroda” (Marcuse, 1981: 269-270). Stoga je Marcuse isticao kako navlastita egzistencija nije moguća kao privatni čin pojedinca, već kao javni i radikalni čin osviještenih pojedinaca koji preokreće i mijenja. Ono što se pokušalo pokazati jest da za Marcusea sloboda, sreća, zadovoljstvo, potrebe i ugoda nisu tek subjektivna osjećanja i stanja pojedinaca. Ona su itekako uvjetovana i određena društvenim uređenjem. Marcuse je, a to se moglo uočiti, protiv bilo kakve apstraktno sretne egzistencije. Za njega sretna egzistencija je moguća *in concreto* samo unutar materijalne sfere, odnosno promjenom totaliteta vladajućih ekonomskih odnosa. Marcuse jasno definira istovjetnost slobode i sreće te njihovu uvjetovanost prevladavajućim odnosima: “Sloboda i sreća prepostavljaju i uvjetuju jedna drugu: sreća – kao ispunjenje svih mogućnosti individue – prepostavlja slobodu, štoviše, ona je najdublje i sama sloboda: u njenoj pojmovnoj odredbi javljaju se obje konačno kao jedno te isto. Zato što u materijalnim odnosima vanjskog svijeta ne vlada sloboda, zato što su sreća i slučaj ovdje gotovo identični, i zato što se s druge strane sloboda individue uzima kao uvjet najvišeg dobra, blaženstvo nije moglo da nađe zavičaj u vanjskom svijetu” (Marcuse, 1977: 105). Iz ovog proizlazi da svako razmatranje sreće i slobode mora početi razmatranjem društva u cijelosti i potencijalnih mogućnosti imanentnih određenom stupnju razvoja. Upravo iz ove perspektive nastupa Marcuse kritizirajući sovjetsko i kapitalističko društvo.

S obzirom na to da je Marcuse (1983) u sovjetskom društvu uočio iste one činitelje koje je opisao i kritizirao u kapitalističkim društvima (snažan napredak tehnologije, pojavu masovnih medija, kulturnu industriju, administrativni aparat), on kritiku sovjetskog i kapitalističkog društva također utemeljuje na pojmu dominacije: “ista mehanizacija i racionalizacija proizvele su oblike ponašanja standardizirane podudarnosti i točno podređenje stroju, koji su zahtijevali više prilagođavanje i reakciju nego autonomiju i spontanost. Ako se nacionalizacija i centralizacija industrijskog aparata udruže (...) s podređivanjem, te s prisilnošću rada kao cjelodnevnom zanimanjima, napredak u industrijalizaciji jednak je napretku u dominaciji...” (Marcuse, 1983: 70). Iz navedenog mjesta uočljivo je kako Marcuse (1983) smatra da tehnološki napredak koji forsira sovjetsko društvo nije oslobođio pojedince od rada, već suprotno, od njih zahtijeva snažnije podvrgavanje proizvodnom procesu. Marcuse (1983) određujuću karakteristiku dominacije u sovjetskom društvu naziva “novom racionalnošću”. “Nova racionalnost”,

onako kako je Marcuse (1983) koristi, nastavlja se na Marcuseov (1941) prethodno uspostavljen pojam "tehnološke racionalnosti" kojom je Marcuse (1941) nastojao objasniti devastirajući utjecaj tehnološko-proizvodnog aparata na svijest pojedinca. U eseju *Neke implikacije moderne tehnologije* (1941) Marcuse pokazuje dominaciju određenu tehnološkim napretkom: "Pod utjecajem ovog aparata, individualna racionalnost preobražena je u tehnološku racionalnost (...) Osobni bijeg od aparata, koji je mehanizirao i standardizirao svijet, nije moguć (...) Kroz rukovanje strojem, čovjek uči kako je željeni cilj moguće postići samo pokoravanjem uputama. Napredak je identičan s prilagodbom aparatu. Nema prostora za autonomiju. Individualna racionalnost razvila se u efikasno suglasje s unaprijed određenim sredstvima i ciljevima. Ovo posljednje apsorbira oslobođujuće misaone napore sjedinjavajući ih u bezuvjetno održavanje aparata" (Marcuse, 1941: 44-46).

Marcuse ostaje dosljedan inzistiranju na društvenoj promjeni u kojoj pojedinci, a ne radni proces, određuju vlastite potrebe, te način i obim njihovog zadovoljenja: "potrebe individua koje treba zadovoljiti moraju postati regulativni princip procesa rada" (Marcuse, 1938: 107). Marcuse se time suprotstavlja društvu u kojem tržišni mehanizmi i ekonomija stvaraju potrebe i određuju načine njihovog zadovoljenja, čime se nesloboda već nalazi u samoj potrebi, ne samo zadovoljenju. U kvalitativno drugačijem društvu "potrebe oslobođenih ljudi i uživanje u njihovom zadovoljenju imat će drugačiji oblik nego potrebe i uživanje u neslobodi – iako su fiziološki isti. U društvenoj organizaciji koja izolirane individue suprotstavlja jedne drugima u vidu klasa i njihovu posebnu slobodu prepušta mehanizmu nekontroliranog ekonomskog sistema, nesloboda djeluje već u potrebama i naročito u uživanju" (Marcuse, 1938: 107).

Mogućnost drugačijih potreba i uživanja od trenutno dostupnih, a premda fiziološki istih, proizlazi iz Marcuseovog razlikovanja istinskih od lažnih potreba. U tom smislu, u antagonističkom društvu postoje samo potonje: "zadovoljstvo u ponižavanju drugih kao i u samoponižavanju ispred neke jače volje, zadovoljstvo u najraznovrsnijim surrogatima seksualnosti, u besmislenom žrtvovanju, u herojstvu rata – lažno je zadovoljstvo zato što nagoni i potrebe koji se u njemu ostvaruju čine ljude neslobodnim, zasljepljenijima i siromašnijima nego što to moraju biti (...) Tamo gdje društvo koristi razvijene proizvodne snage samo u sputanom obliku, lažna su ne samo zadovoljstva nego i potrebe (...) U njima živi situacija klase, naročito situacija individue u procesu rada: ona je oblikovala tjelesne i duhovne organe

i sposobnosti ljudi i horizont njihovih zahtjeva. Zato što se javljaju samo u svom oskvrnutom obliku, sa svim svojim potiskivanjima, odricanjima, prilagođavanjima i racionalizacijama (...) moguća je lažna sreća njihovog ostvarenja u neslobodi” (Marcuse, 1938: 112).

U kasnijoj fazi Marcuse naznačuje viđenje transformacije društva. Prijelaz u novo slobodno društvo u Marcusea je okarakteriziran dvama pojmovima: “pacifikacija egzistencije”, koja opisuje nedestruktivni, harmoničan odnos čovjeka s prirodom, i pojmom “estetski etos”, koji estetsku ideju lijepog pretače u društvo i život čovjeka.

Odlučujući zaključak koji Marcuse izvodi iz poduzete analize sovjetskog i kapitalističkog društva jest zaključak o dalnjem razvoju “povijesnog projekta” prema “višoj povijesnoj istini” u smjeru inherentno sadržane mogućnosti skладa čovjeka i prirode.⁶ Marcuseovo upućivanje na harmoničan i prijemčiv odnos čovjeka i prirode, odnos koji je moguć na osnovu tehnološkog i intelektualnog dosega, sadržano je u pojmu “pacifikacija egzistencije” kojim Marcuse opisuje kvalitativno drugačije odnošenje: “‘Pacifikacija egzistencije’ znači razvoj čovjekove borbe s drugim čovjekom i prirodom pod uslovima koji više ne organiziraju konkurentske potrebe, želje i aspiracije interesima zasnovanim u dominaciji i oskudici – u organizaciji koja perpetuirala destruktivne forme te borbe” (Marcuse, 1968: 34). Pacifikacija egzistencije, na koju Marcuse upućuje, više nije usmjerena samo na prevladavanje otuđenog rada, već i na reorganizaciju tehnološke osnove društva, a oboje su ključni momenti preko kojih on vidi mogućnost prijelaza u novo društvo. Kako to i Marcuse (1968: 211) kaže: “Tehnološka transformacija je istovremeno politička transformacija, ali će se politička promjena obratiti u kvalitativnu društvenu promjenu samo ukoliko izmjeni smjer tehničkog progresa – to jest razvije novu tehnologiju. Jer postojeća tehnologija je postala instrument destruktivne politike. Takva kvalitativna promjena bi bila prijelaz u viši stupanj civilizacije ako bi tehnika bila koncipirana i upotrijebljena za pacifikaciju borbe za život.” Ovu promjenu Marcuse također razumije kao čin koji preokreće i mijenja, u smislu poduzimanja “metodičkog političkog pothvata” koji tehnologiju izbavlja od instrumentalne

---

⁶ Treba istaknuti kako za Marcusea (1968) dovršenje povijesnog projekta zapravo postaje dovršenje tehnološkog projekta, a što je, naravno, povezano s činjenicom da u društvu visoke proizvodnje i široke dostupnosti dobara proletarijat više nije nositelj društvene promjene. Obrat postojećeg društva moguć je reorganizacijom i promjenom karaktera tehnologije, te u tom smislu tehnologija postaje subjektom povijesnog zbivanja.

svrhovitosti i postavlja je prema svrsi stvaranja humanijeg društva u kojem čovjekove potrebe i njihovo zadovoljenje rukovode njezinom upotrebom.⁷ Prijelaz iz "carstva nužnosti" u "carstvo slobode" moguć je obratom same tehnološke osnove i preusmjeravanjem njezinih mogućnosti prema novim ciljevima, tj. harmoničnim odnošenjem prema prirodi kao prema "čovjekovom anorganskom dijelu" (Marx). Marcuse (1982: 69) to i objašnjava: "U Marxovoj koncepciji, priroda se shvaća kao univerzum ljudskog užitka utoliko ukoliko joj se povrate i oslobole njene *vlastite* snage i kvaliteti, koji služe zadovoljavanju. U oštrot suprotnosti prema kapitalističkoj eksploataciji prirode, 'ljudsko prisvajanje' bilo bi nenasilno, nerazaračko: orijentirano na prirodi imanentne, životvorne, čulne, estetske kvalitete. Tako preobražena, 'očovječena' priroda izašla bi u susret čovjekovoj težnji za ispunjenjem..." Odnosno, umirenje egzistencije, pojam kojim Marcuse označava ovaj prijelaz, moguće je dovršenjem tehnološkog projekta: "Ako kompletiranje tehnološkog projekta uključuje prelom s predominantnom tehnološkom racionalnošću, to, s druge strane, prelom ovisi o kontinuiranom postojanju same tehničke baze. Jer ta baza omogućuje zadovoljenje potreba i reduciranje mukotrpнog rada – upravo ona ostaje baza svih oblika ljudske slobode. Kvalitativna promjena leži u rekonstrukciji te tehničke baze – to će reći, u njenom razvoju orijentiranom prema drugačijim ciljevima" (Marcuse, 1968: 215). Za Marcusea taj cilj se otvara tehničkim određenjem vrijednosti kojima je moguće egzaktno izračunati i predviđati što točno znači bolji život: "Na primjer, ono što je proračunljivo jest minimum rada za vrijeme kojeg bi mogle biti zadovoljene vitalne potrebe svih članova društva (...) raspoloživi dio oslobođenja od potrebitosti dade se kvantificirati (...)

⁷ Složenica "pacifikacija egzistencije" podrazumijeva dijalektičko prevladavanje proturječja tehnologije, kako ga je Marcuse (1982 [1931]) pojmio u ranim radovima, odnosno pojam prevladavanja Marcuse (1982) razumije kao istovremeno uklanjanje neautentičnih i očuvanje autentičnih oblika. Upućujući na umirenje egzistencije i mogućnost drugačijeg društva, prisutno je kod Marcusea ovako shvaćeno prevladavanje, a što je razvidno iz sljedećeg mjesto: "Ne nazadak na prijašnje razdoblje civilizacije, nego (...) napredak k razdoblju (...) u kojem [čovjek] provjerava, a možda čak i zaustavlja svoju neprekidnu borbu za egzistenciju u sve većim razmjerima, preispituje što je bilo postignuto u toku stoljeća bijede i velikog žrtvovanja, i odlučuje da je dosta, i da je vrijeme da uživa ono što ima i što može biti reproducirano i usavršeno uz minimum otuđenog rada. To nije zaustavljanje ili umanjenje tehničkog napretka, nego odstranjenje onih njegovih obilježja koja perpetuiraju podređivanje čovjeka aparatu i intenziviranju borbe za egzistenciju..." (Marcuse, 1972: 201).

moguće smanjenje tjeskobe, moguća sloboda od bojazni” (Marcuse, 1968: 215). Prema tome, umirenje egzistencije jest kvalitativna promjena u načinu korištenja mogućnosti tehnologije. Ono je negacija destruktivne proizvodnosti i “načela izvedbe”. Kao rukovodeće načelo upotrebe tehnologije, “pacifikacija egzistencije” smjera iskorištavanju njezinog emancipacijskog potencijala. Zaokret u upotrebi tehničkih mogućnosti nošen idejom umirenja Marcuse (1968; 218-219) opisuje: “Ukoliko cilj pacifikacije determinira logos tehnike, mijenja se odnos između tehnologije i njezina primarna objekta, prirode. Pacificacija prepostavlja gospodarenje prirodom koja jest i ostaje suprotstavljena subjektu i razvoju. No, postoje dvije vrste gospodarenja: represivno i oslobođilačko. Ovo posljednje involvira reduciranje bijede, nasilja i okrutnosti (...) U procesu civilizacije priroda prestaje biti puka priroda, i to utoliko ukoliko je borba slijepih sila shvaćena i savladana – ukoliko je očitovanje slobode.”

Umla zbilja, na kojoj toliko inzistira, Marcuseu se sada pokazuje moguća transcendencijom “tehnološke racionalnosti”, kao svojevrsna “post-tehnološka racionalnost”, u kojoj se načelo lijepog stapa s načelom društvene organizacije. Marcuse se tu vraća grčkom shvaćanju odnosa između *techne* i *poiesisa*. Zajedničko što Marcuse pronalazi u umjetnosti i tehnici, i što dakle omogućuje njihovo međusobno stapanje, jest što su u objema sadržane ideje (boljeg, ljepšeg) drugačijeg svijeta, s tom razlikom što je dosada svijet umjetnosti bio svijet “lijepog privida”: “Smislenost umjetnosti, njezina sposobnost da ‘projektira’ egzistenciju, da odredi još nerealizirane mogućnosti, tad bi mogla biti sagledana tako što bi ona bila *vrednovana i djelotvorna u znanstveno tehnološkoj transformaciji svijeta*” (Marcuse, 1968: 221). Marcuse suradnju *techne* i *poiesisa* vidi upravo u uobličavanju novog svijeta: “Poprimajući obilježja umjetnosti, tehnika bi prevodila subjektivnu osjetljivost u objektivan oblik, u stvarnost. Bila bi to osjetljivost ljudi i žena koji se više ne moraju stidjeti samih sebe, jer su prevladali svoj osjećaj krivnje” (Marcuse, 1972: 152). Stoga za Marcusea život u posttehnološkoj umnoj zbilji nosi znamen umjetnosti: “Um može ispuniti tu funkciju samo kao posttehnološki ratio kome je i sama tehnika sredstvo pacifikacije, organon ‘umjetnosti života’. Tad funkcija uma konvergira s funkcijom *umjetnosti*” (Marcuse, 1968: 220).

Suradnjom umjetnosti i tehnike, uz “pacifikaciju egzistencije”, dana je druga odrednica novog društva, a to je stvaranje “estetskog etosa”. Koncept “estetski etos” povezuje načelo lijepog, temeljno estetsko načelo, s načelom

organizacije društva, odnosno postavlja lijepo organizirajućim principom novog društva. Estetiku, kao oblik slobodnog društva, Marcuse sada vidi mogućom na temelju materijalnog i intelektualnog dosega civilizacije. Stoga ideja lijepog više ne bi pripadala samo umjetnosti kao sferi odvojenoj od materijalne produkcije, a što je Marcuse pokazao u *Afirmativnom karakteru kulture*.⁸ Na osnovi danog civilizacijskog razvoja, estetika, ističe Marcuse (1972), može sada promijeniti svoj povijesni *topos*. Njezin adresat može postati društvo, a time bi bio pogoden i sam afirmativni karakter umjetnosti. Suradnja umjetnosti i tehnike promijenila bi i tehniku i umjetnost. Umjetnost bi utjecala na samo oblikovanje i izradu strojeva, dok bi istovremeno primila i neka tehnička značenja. Plod njihove suradnje, prema Marcuseovom shvaćanju, bio bi uobličavanje društva kao umjetničkog djela, a lijepo važna kvaliteta slobode ljudi. Evo kako Marcuse vidi spomenutu suradnju: "U preobrazbi društva za postignuće tog cilja stvarnost bi sva skupa poprimila *Oblik* što izražava novi cilj. Bitno estetsko svojstvo tog oblika učinilo bi ga djelom *umjetnosti*, no kako *Oblik* mora nastati u društvenom procesu

⁸ Zadaća kulture (pod pojmom kultura Marcuse podrazumijeva filozofiju, umjetnost i religiju), kako naslov ovog Marcuseovog eseja implicira, jest izmiriti antagonizme materijalne sfere kroz prividnu jednakost u kulturi i njoj pripadajućih "viših vrijednosti", te tako neuznemirenu ostaviti svakidašnju sferu materijalne reprodukcije. Pod pojmom afirmativna kultura Marcuse (1937b: 46) razumije: "...ona kultura građanske epohe koja je u toku svog vlastitog razvijanja dovela do toga da se duhovno-duševni svijet kao samostalno carstvo vrijednosti odvoji od civilizacije i uzdigne iznad nje. Njena odlučujuća crta je tvrdnja o postojanju svijeta koji je opće obavezan, bezuvjetno zasljužuje afirmaciju, vječno je bolji, vrijedniji, bitno različit od stvarnog svijeta svakodnevne borbe za opstanak, ali koji može, ne mijenjajući to činjenično stanje, svaka individua realizirati za sebe 'iznutra'".

Odvajanje kulture od civilizacije potrebno je kako bi se stvorio prostor relaksacije i uživanja. Naime, civilizacija zasnovana na ekonomskim odnosima i potiskivanju ne može obistiniti načela eudamonizma, stoga ona moraju biti pripadna području kulture u kojem individua treba internalizirati ideje ljepote, istinitosti i slobode, ali nikako očekivati njihovo opredmećenje u mediju društva. Kultura se, dakle, obraća duši podučavajući pojedinca pounutrenju uživanja. Marcuseovim (1937b: 59-64) riječima: "Kulturalni ideal je prihvatio čežnju za sretnijim životom: za čovječnošću, dobrotom, radošću, istinom, solidarnošću. Ali sve one nose afirmativni predznak: da pripadaju nekom višem, čistijem, nesvakodnevnom svijetu (...) Ali privid ima realno djelovanje: dolazi do zadovoljenja. Ipak, njegov smisao se odlučujuće mijenja: ono stupa u službu postojećeg. Buntovna ideja postaje poluga opravdanja. Time što postoji neki viši svijet, neko više dobro od materijalne egzistencije skriva se istina da se može stvoriti neka bolja materijalna egzistencija, u kojoj takva sreća postaje stvarna. U afirmativnoj kulturi čak sreća postaje sredstvo za sređivanje i smirivanje."

proizvodnje, umjetnost bi prethodno promijenila svoje tradicionalno mjesto i funkciju u društvu i postala bi proizvodna snaga, kako u materijalnom, tako u kulturnom preoblikovanju. A, kao takva snaga, umjetnost bi bila cjelovit čimbenik u oblikovanju svojstva i ‘izgleda’ stvari, u oblikovanju stvarnosti, načina života. To bi značilo *Aufhebung* umjetnosti, kraj odvajanja estetskog oblika od stvarnog, ali, također, kraj komercijalnom sjedinjavanju biznisa i ljepote, eksploatacije i zadovoljstva. Umjetnost bi ponovno zadobila neka od svojih primitivnijih tehničkih suznačaja: kao umijeće pripravljanja (kuhanja!), njegovanja, uzgajanja stvari, davanja im oblika koji ne siluje ni materiju ni tankoćutnost...” (Marcuse, 1972: 157)

U viđenju društva kao umjetničkog djela, Marcuse nigdje ne daje konkretni izgled novih institucija i odnosa na kojima bi to društvo trebalo počivati. On to ne daje jer smatra da su “... mogućnosti (...) novog društva dovoljno ‘apstraktne’, tj. udaljene od postojećeg svijeta, i u nesuglasju s njim, da prkose svakom pokušaju da ih se identificira u odnosu na ovaj svijet” (Marcuse, 1972: 198). Pa ipak, Marcuse slijedi Marxa smatrajući kako su početni odnosi novog društva utemeljeni na zajedničkom vlasništvu, kontroli sredstava proizvodnje i raspodjele, s tom razlikom što Marcuse (1972) smatra mogućim skraćivanje trajanja “prve faze komunizma”, a s tim i preskakanje onih posljedica s kojima je bio suočen sovjetski marksizam. Izbjegavajući jasnije predložiti alternativu, Marcuse ipak daje nacrt o tome kako bi proizvodnja upravlјana “pacifikacijom egzistencije” i usmjerena na stvaranje “estetskog etosa” mogla izgledati s onu stranu “načela izvedbe”: “Proizvodnja bi bila preusmjerena u prkošenju svoj racionalnosti Načela Izvođenja; društveno nužni rad bio bi skrenut na izgradnju estetske, prije nego represivne okolice, na parkove i vrtove, prije nego na auto-putove i parkirališta, na stvaranje područja za povlačenje, prije nego za masovnu zabavu i opuštanje” (Marcuse, 1972: 201). Ostvarenje ovog novog društva za Marcusea bi značilo kraj utopije.⁹

⁹ Utopijom Marcuse (1972) opisuje one projekte koji smjeraju preoblikovanju društva, ali u tome ne uspijevaju zbog nedovoljne dozrelosti društvenih čimbenika: “...naime kad neki projekt društvenog obrata protuslovi zbiljski utvrđenim i utvrditim znanstvenim zakonima. Samo takav projekt jest u striktnom smislu utopijski, to će reći izvanpovijestan” (Marcuse, 1972: 10). S druge pak strane, izvođenje mogućnosti drugačijeg društva na temelju zrelih subjektivnih i objektivnih mogućnosti jest povijestan proces. Riječima Marcusea (1972: 11): “No postoji, prema mom shvaćanju, valjan kriterij: naime, kad su tehnički prisutne materijalne i intelektualne snage za ozbiljenje obrata, iako je njihova racionalna upotreba zapriječena postojećom organizacijom proizvodnih snaga. I u tom smislu možemo danas, držim, govoriti, zapravo, o kraju utopije.”

Ipak, u ocrtavanju vizije nerepresivne civilizacije, Marcuse se poziva na arhetipove sadržane u mašti koji simboliziraju potiskivanje i stvaralačku prijemčivost. Arhetipovi novog načela stvarnosti su likovi Orfeja i Narcisa koji utjelovljuju načelo nirvane, nasuprot Prometeju koji kroz proizvodnost, istrajan rad i potiskivanje simbolizira načelo izvedbe. Marcuse ističe kako Orfej i Narcis pomiruju Eros i Thanatos kroz predodžbe svijeta kojim se ne gospodari i ne kontrolira, nego oslobođa. Stoga su orfičko-narcističke predodžbe, smatra Marcuse, subverzivne prema prometejskoj stvarnosti, one su predodžbe "velikog odbijanja". Marcuse je u likovima Narcisa i Orfeja pronašao jedan potpuno drugaćiji *eros*. Lik Narcisa otjelovljuje, smatra Marcuse, nerepresivnu sublimaciju u kojoj su sve aktivnosti prožete seksualnosti: "prvobitni narcizam je više nego autoerotizam; on proždire 'okolinu', integrira narcistički ego s objektivnim svjetom" (Marcuse, 1965: 136). Orfej, pak, utjelovljuje nerepresivnu kreativnost. On je arhetip "pjesnika kao *liberatora* i *creatoria* (...) U njegovoj se osobi umjetnost, sloboda i kultura vječito spajaju. On je pjesnik iskupljenja, bog koji donosi mir i spas izmirujući čovjeka i prirodu..." (Marcuse, 1965: 138).

Može se uočiti kako su u likovima Narcisa i Orfeja prevladane sve negacije, a što svakako podsjeća na Hegelov najviši oblik uma, odnosno prvobitnog jedinstva u kojemu su pomirene sve suprotnosti između subjekta i objekta. Stoga, Orfej i Narcis, čiji poredak otkriva primjerenošć stvarnosti pojmu bitka, negiraju Prometeja i pokazuju mogućnost nove stvarnosti: "Orfički Eros preoblikuje bitak: on savladava okrutnost i smrt oslobođenja. Njegov jezik je *pjesma*, a njegov rad je *igra*. Narcisov život je život *ljepote*, a njegova egzistencija je *kontemplacija*" (Marcuse, 1965: 139-140). Predodžbe koje pronose Orfej i Narcis odnose se na dimenziju estetskog, koja je upravo kao i mašta osuda načela izvedbe. Stoga je za Marcusea praksa života s onu stranu načela izvedbe izražena u estetičkom stavu u kojem je pomirbom čovjeka i prirode poredak zasnovan na lijepom, a rad postao igrom. Ideja o poretku koji počiva na lijepom i preobražaju rada u igru jest nosiva ideja Schillerove estetske edukacije čovjeka koju je on izrazio u djelu *O estetskom odgoju čovjeka u nizu pisama*.¹⁰ Time što je čovjekovo postojanje upravljan

¹⁰ U Schillerovoj teoriji čovjek je određen dvama temeljnim, a zbog civilizacijskog razvoja, međusobno suprostavljenim nagonima (poticajima). Prvi od njih Schiller naziva "čulnim nagonom" i on se odnosi na čovjekovo fizičko postojanje u materijalnom svijetu, kao i na čovjekove aktivnosti koje mora poduzimati kao bi osigurao egzistenciju. Drugi naziva "nagonom za formom" koji se odnosi (i iz njega proizlazi) na čovjekovo

funkcijama estetskog, što rad može biti igra, a što poredak više nije zasnovan na hijerarhiji, administraciji i sl., nego na lijepom, Schillerova estetska kultura predstavlja, smatra Marcuse, "totalnu revoluciju u načinu zamjedbe i osjećaja" (Marcuse, 1965: 153), koju je moguće misliti (i ostvariti) upravo na trenutno dostignutom stupnju civilizacije.

Dakle, u Marcuseovoj viziji nerekresivnog društva pomireni su svi antagonizmi ustanovljeni u načelu izvedbe, a posebno važan jest promijenjen odnos uma i nagona. *Eros*, oslobođen lokaliziranosti u spolnosti, proširuje načelo užitka i na um, što za posljedicu ima opadanje i čak transformaciju represivne racionalnosti uma (usmjerenog na usklađivanje s načelom izvedbe) u racionalnost koja podržava sve što je u skladu sa zadovoljenjem. Naime, upravo um dodaje nagonima vrijednosnu dimenziju i usmjerava zadovoljenje prema valjanom odabiru *cathexis* objekta. Marcuse uvođenjem pojma "libidalne racionalnosti" redefinira um u slobodnom društvu: "u onom stupnju u kojem borba za opstanak postaje suradnja u cilju slobodnog razvoja i zadovoljenja individualnih potreba, represivni um se povlači pred novom *racionalnošću zadovoljenja* u kojoj se stapaju um i sreća. Ona stvara svoju vlastitu podjelu rada, svoje vlastite prioritete, svoju vlastitu hijerarhiju" (Marcuse, 1965: 180).

U zaključku se može naznačiti kako radikalni društveni obrat za Marcusea označava ukidanje (otuđenog) rada čije su glavne karakteristike "trajnost" i "teret". U tom novom društvu rad bi bio kreativna aktivnost slobodnih pojedinaca usmjerena na svestrano razvijanje njihovog bića. Sreća i zadovoljstvo,

---

apsolutno postojanje i koji neovisno smjera postizanju i očuvanju čovjekove slobode i harmonije u svim njegovim pojavljivanjima. Oba nagona nalaze se u značajnom odnosu s vremenitosti: jedan zahtijeva promjenu, dok je drugi konzervativne prirode. Tako se "čulni nagon", prema Schilleru, odnosi samo na postojanje i potvrđivanje u sadašnjosti, dok "nagon za formom" teži ukidanju vremena i postavljanju univerzalno važećih zakona; prvi stvara, ističe Schiller, "događaje", a drugi "zakone". Kako bi pokazao mogućnost pomirbe dualističke strukture čovjeka, Schiller uvodi i treći nagon: "nagon za igrom". Ovaj nagon je posrednik između čulnog i nagona za formom i ujedno centralni pojam estetskog odgoja čovjeka. Usklađenost se postiže igrom. Igra čiji je objekt lijepo je nosivi pojam, jer ljepota obuhvaća, i u njima je sadržana, i čulni nagon i nagon za formom. Stoga je čovjek, za Schillera, jedino slobodan kada se s lijepim igra. Tako Schiller (2006: 89) izriče poznati imperativ igre: "...čovjek se s ljepotom jedino treba igrati, i treba se igrati jedino s njom. Jer, da to konačno i kažemo, čovjek se igra samo ondje gdje je u punom značenju riječi čovjek, i samo je ondje sasvim čovjek gdje se igra".

u tom novom svijetu, ne bi bili samo subjektivna stanja, već bi prožimali čitavo društvo i odnose među ljudima. Koliko je postojeći svijet blizak ili dalek ovoj viziji ispostavlja Marcuse u određenju biti naspram pojave. Na temelju faktora koje je pokazao moguć je domaćaj mjerena. Zadržavanje ovih mogućnosti suprotno je Marcuseovom dijalektičkom razumijevanju napretka. Stoga je, kako se u radu pokušalo naznačiti, moguće i razumjeti Marcuseovu donekle pesimističnu izjavu koja se odnosi na tehnološki i gospodarski razvijeni svijet: "ljudska egzistencija u tome svijetu je puka sirovina, tvar, materijal koji nema načelo svojeg kretanja u samom sebi" (Marcuse, 1965: 86).

Osim pokušaja pokazivanja moguće relevantnosti Marcuseove misli za suvremenost, pokušalo se, na osnovu kritike Schoolmana i MacIntyrea, pokazati kontinuitet Marcuseovog djelovanja koji onako kako je ispostavljen u ranim radovima ostaje i dalje prisutan u kasnijim radovima.

Literatura

- Brujić, Branka. 1973. *Kritička teorija društva H. Marcusea i povijesno mišljenje*, doktorska disertacija, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Brujić, Branka. 1982. *Koncipiranje "konkretnе filozofije" u ranim radovima Herberta Marcusea*, u: Marcuse, Herbert. 1982. *Prilozi za fenomenologiju istorijskog materijalizma*. Vuk Karadžić. Beograd.
- Freud, Sigmund. 1962. *Civilization and Its Discontents*, New York: W W Norton & Company Inc.
- Habermas, Jürgen. 1968. *Zum Geleit*, u: Habermas, Jürgen (ur.). 1968. *Antworten auf Herbert Marcuse*, Suhrkamp. Frankfurt.
- Held, David. 1980. *Introduction to Critical Theory: Horkheimer to Habermas*. Athenaeum Press. Velika Britanija.
- Kellner, Douglas. 1984. *Herbert Marcuse and the Crisis of Marxism*. University of California Press. Berkeley i Los Angeles.
- MacIntyre, Alasdair. 1970. *Marcuse*. Harper Collins. Velika Britanija.
- Marcuse, Herbert. 1929. *O konkretnoj filozofiji*, u: Marcuse, Herbert. 1978. *Prilozi za fenomenologiju istorijskog materijalizma*. Vuk Karadžić. Beograd, str. 61-83.
- Marcuse, Herbert. 1933. *O filozofskim osnovama ekonomskog pojma rada*, u: Marcuse, Herbert. 1977. *Kultura i društvo*. Beogradski izdavačko-grafički zavod. Beograd, str. 121-151.
- Marcuse, Herbert. 1936. *The Concept of Essence*, u: Marcuse, Herbert. 2009. *Negations; Essays in Critical Theory*. MayFlyBooks. London, str. 31-64.
- Marcuse, Herbert. 1937a. *Filozofija i kritička teorija*, u: Marcuse, Herbert. 1977. *Kultura i društvo*, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, str. 73-91.
- Marcuse, Herbert. 1937b. *O afirmativnom karakteru kulture*, u: Marcuse, Herbert. 1977. *Kultura i društvo*, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, str. 41-73.

- Marcuse, Herbert. 1938. *O kritici hedonizma*, u: Marcuse, Herbert. 1977. *Kultura i društvo*. Beogradski izdavačko-grafički zavod. Beograd, str. 91-121.
- Marcuse, Herbert. 1941. *Some Implications of Modern Technology*, u: Marcuse, Herbert i Kellner, Douglas (ur.). 1998. *Technology, War and Fascism; Collected Papers of Herbert Marcuse Volume I*, London i New York: Routledge.
- Marcuse, Herbert. 1965. *Eros i civilizacija: filozofsko istraživanje Freuda*, Zagreb: Naprijed.
- Marcuse, Herbert. 1966. *Um i revolucija; Hegel i razvoj teorije društva*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Marcuse, Herbert. 1968. Čovjek jedne dimenzije: rasprave o ideologiji razvijenog industrijskog društva, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Marcuse, Herbert. 1972. *Kraj utopije, Esej o oslobođenju*, Zagreb: Stvarnost.
- Marcuse, Herbert. 1978. *Merila Vremena*, Beograd: Grafos.
- Marcuse, Herbert. 1981. *Hegelova ontologija i teorija povijesnosti*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Marcuse, Herbert. 1983. *Sovjetski marksizam*, Zagreb: Globus.
- Marx, Karl; Engels, Friedrich. 1985. *Rani radovi*, 7. izd., Zagreb: Naprijed.
- Schiller, Friedrich. 2006. *O estetskom odgoju čovjeka u nizu pisama*, Zagreb: Scarabeus naklada.
- Schoolman, Morton. 1984. *The Imaginary Witness: The Critical Theory of Herbert Marcuse*. New York University Press. New York.

Marcuse's Conception of Radical Social Change

In attempting to demonstrate how Marcuse foresees the possibility of radical social change the author positions Marcuse's early writing in the center of this paper, as well as his best known works in which Marcuse offers his vision of the form of the new society. Marcuse's thought is defined twofold: first in his critique and repelling of positivism which in Marcuse's opinion holds and obstructs social change. And secondly, Marcuse's thought is defined by dialectical tension between essence and appearance, between what the world is and what it could be in terms of that which it is. In this attempt Marcuse points to the historical possibilities contained in his definition of the essence as the totality of social relations. Though, Marcuse already in his habilitation demonstrated that society is the medium in which life takes event.

Theoretical groundings as shown in the early writings will permeate Marcuse's later works. The attempt to demonstrate the consistency of Marcuse's early writings with his later works is also an attempt to respond to his critique.

Key words: Herbert Marcuse, critical theory, concrete philosophy, individual, liberation, alienation, labour.

Upravljanje ekonomijom znanja: Studija slučaja – Finska

EHLIMANA SPAHIĆ

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

Upravljanje ekonomijom znanja predstavlja izazov za svaku državu budući da ekonomija znanja čini temelj savremene države. Država putem svojih institucija mora upravljati naukom i tehnologijom ako želi stvoriti dobre temelje za razvoj društva. Finska se smatra jednom od najuspješnijih država u upravljanju ekonomijom znanja. Putem analize finskog modela upravljanja ekonomijom znanja došlo se do saznanja o institucionalnim oblicima suradnje zasnovanim na strateškom opredjeljenju za uspostavu i razvoj ekonomije znanja. Finski model upravljanja ekonomijom znanja može biti osnova za kreiranje adekvatnih nacionalnih modela uz uvažavanje specifičnosti svake države.

Ključne riječi: država, ekonomija znanja, Finska, upravljanje

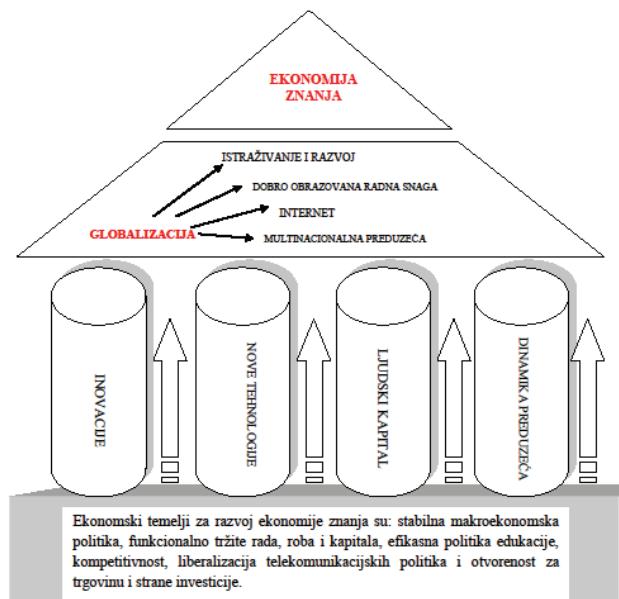
Teorijske, konceptualne i institucionalne osnove ekonomije znanja

Teorijske osnove ekonomije znanja moguće je naći u općoj teoriji proizvodnje¹ i u teorijama, pristupima i modelima² ekonomskog rasta³ i razvoja.⁴ Spomenute teorije su iz različitih uglova analizirale značaj temeljnih (zemlja, rad i kapital) i izvedenih proizvodnih činitelja (poduzetništvo, organizacija, znanje, tehnologije, obrazovanje i informacije) za ostvarivanje ekonomskog rasta i razvoja (Jašarević i Jašarević, 2010: 107). Uz puno uvažavanje doprinosa spomenutih teorija, nužno je izdvojiti i detaljnije elaborirati najznačajniju teoriju za razumijevanje ekonomije znanja, a to je nova teorija rasta (endogena teorija rasta) Paula Romera (1986). On je ustvrdio da “ako države žele potaknuti ekonomski rast, njihove ekonomske politike moraju: 1. ohrabriti ulaganje u istraživanje i razvitak novih ideja, a ne u ulaganje i akumulaciju

fizičkog kapitala, i 2. subvencionirati akumulaciju ukupnog ljudskog kapitala na razini države. Također je razvio i odgovarajući model rasta zasnovan na četiri osnovna inputa – 1. Kapital – mjerjen u jedinicama potrošnih dobara, 2. Rad – vještine kojima raspolaže zdravo ljudsko tijelo, 3. Ljudski kapital – koji obuhvaća aktivnosti, kao na primjer formalnu edukaciju i trening zaposlenih, i 4. Indeks razine tehnologije” (Kolaković, 2003: 929-930). Temeljem ove teorije i njoj korespondirajućeg modela stvorile su se fundamentalne osnove za razvoj jedne nove ekonomije, ekonomije znanja, u čijoj su osnovi ljudski intelektualni i fizički potencijali stavljeni u funkciju ostvarivanja ekonomskog rasta i razvoja. Dakle, ekonomija znanja predstavlja fundament za razvoj društva znanja, a to implicira nužnost pronalaženja adekvatnog modela državnog upravljanja ekonomijom znanja. Većina teoretičara ključnim komponentama ekonomije znanja smatra: tehnologiju, vještine i visoko obrazovanu radnu snagu (Williams, 2010: 7-10). Samo definiranje ekonomije znanja je nešto kompleksniji proces budući da se njeno definiranje obično stavlja u određeni vremenski i opći društveni kontekst. Ključnim za razumijevanje ekonomije znanja smatra se period od 1960-ih do 1980-ih. U ovom periodu naučna zajednica je nastojala objasniti procese nastale kao posljedica informacijsko-tehnološke revolucije.

U stručnoj literaturi toga vremena vrlo često su se upotrebljavale sljedeće sintagme: industrije znanja (Drucker, 1959; Machlup, 1962; Kerr, 1963, 2001), informacijsko društvo (Umesao, 1963; Shingikai i Bukai, 1969; Nora i Minc, 1978; Dertouzos i Moses, 1979; Valaskakis, 1979; Lyon, 1988; Webster, 1995; Castells, 2000, 2002), društvo znanja (Lane, 1966; Drucker, 1969), ekonomija znanja (Drucker, 1993; OECD, 1996), postindustrijsko društvo (Masuda, 1972; Touraine, 1974; Bell, 1976; Masuda, 1980), informacijska ekonomija (Lamberton, 1974; Uri, 1977; Dizard, 1982), globalizirano informacijsko društvo (Naisbitt, 1984) i dezorganizirani kapitalizam (Lash i Urry, 1984), (Kenway, Bullen, Fahey i Robb, 2006: 13-23). Uvođenje sintagme ekonomija znanja u literaturi se najčešće vezuje za Organizaciju za ekonomsku suradnju i razvoj (*Organisation for Economic Cooperation and Development* – OECD). U izvještaju ove organizacije pod naslovom “Ekonomija zasnovana na znanju” (*The Knowledge-based Economy* – 1996) ekonomije znanja se određuju kao “ekonomije koje su direktno zasnovane na proizvodnji, distribuciji i upotrebi znanja i informacija” (OECD, 1996: 7). OECD je u 2005. godini razvoj ekonomije znanja predočio *metaforom* “grčki hram” (slika 1). U temeljima

ovog hrama nalazi se stabilna makroekonomska politika, funkcionalno tržite rada, roba i kapitala, efikasna politika edukacije, kompetitivnost, liberalizacija telekomunikacijskih politika i otvorenost za trgovinu i strane investicije. Stupovi ovog hrama su inovacije, nove tehnologije, ljudski kapital i dinamika preduzeća. Razvoju ekonomije znanja pomažu i globalizacijski procesi (Asgeirsdottir, 2005: 1-3).

Slika 1. Razvoj ekonomije znanja, metafora "grčkog hrama" (prijevod i adaptacija)

Izvor: Asgeirsdottir, Berglind (2005). OECD work on knowledge and the knowledge economy. Washington DC: National Academies. Str. 2.

Analiziranju, mjerenu i unapređenju ekonomije znanja pristupilo se na globalnoj razini putem različitih programa međunarodnih organizacija, kao što su Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj (*Organisation for Economic Cooperation and Development – OECD*) i Svjetska banka (*The World Bank – WB*). U tom kontekstu, WB je od 1996. godine istraživao utjecaj znanja na ekonomski razvoj, a rezultati tih istraživanja objedinjeni su i prezentirani 2004. godine u formi programa pod nazivom "Znanje za razvoj" (*Knowledge for Development – K4D*) (Robertson, 2009: 8-10). Program "Znanje za razvoj" zasniva se na četiri stupna: prvi stup je ekonomski i institucionalni režim (omogućava efikasnu upotrebu postojećeg i novog znanja i cyjetanje poduzetništva), drugi stup je obrazovanje i vješta radna snaga

(koja može da stvara, dijeli i koristi znanje), treći stup je efikasan sistem za inoviranje (čine ga preduzeća, centri za istraživanje, univerziteti, think-thank organizacije, konsultanti i druge organizacije sposobne da koriste globalna znanja za zadovoljavanje lokalnih potreba i stvaranje novih tehnologija), četvrti stup su informacijsko-komunikacijske tehnologije (koje mogu olakšati efektivnu komunikaciju, diseminaciju i obradu informacija) (Robertson, 2009: 10). Međunarodne organizacije putem programa, projekata i sistema mjerjenja doprinose unapređenju ekonomije znanja država članica. U tom kontekstu, Svjetska banka je kreirala dva indeksa: Indeks znanja (*Knowledge Index – KI*⁵) i Indeks ekonomije znanja (*Knowledge Economy Index – KEI*⁶). Temeljem ovih indeksa provedeno je istraživanje u 2012. godini kojim je obuhvaćeno 146 država. Analizom oblasti koje su obuhvaćene ovim indeksima (obrazovanje, inovativnosti i informacijsko-komunikacijske tehnologije) evidentna je potreba država da unapređuju politike i izgrađuju institucije sistema koje će doprinijeti razvijanju naučnoistraživačke baze društva. Ekonomija znanja je temelj društva znanja, stoga je neophodno pronaći adekvatan model upravljanja ekonomijom znanja u svrhu ostvarivanja općeg društvenog progresa. Temeljem ranije elaboriranog rangiranja Finska je druga država u svijetu po uspješnosti u upravljanju ekonomijom znanja (The World Bank, 2012: 2). Stoga je ovaj model upravljanja analiziran u okviru studije slučaja.

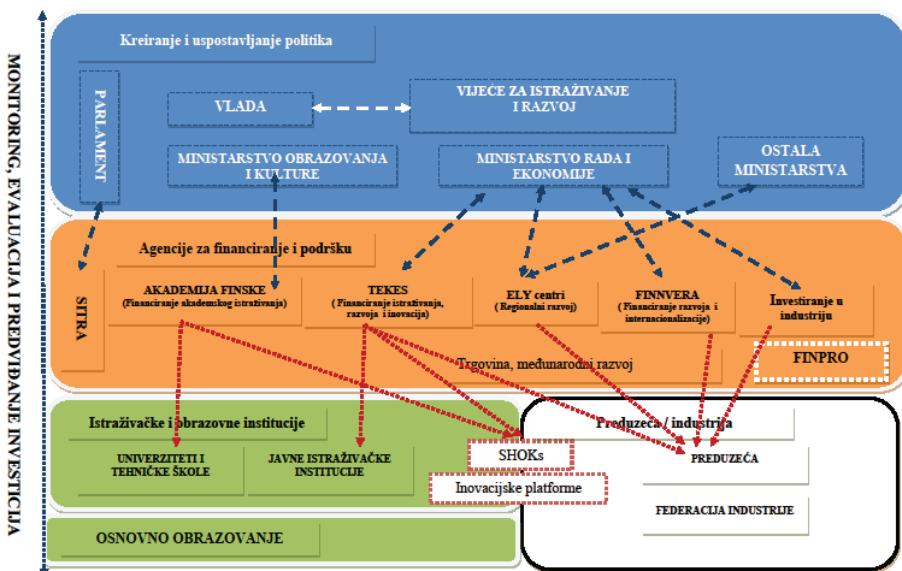
Upravljanje ekonomijom znanja: Studija slučaja – Finska

Analiza studije slučaja zasniva se na izvještaju Svjetske banke (2014) koji su priredili Halme, Kimmo, Lindy, Ilari, Piirainen A. Kalle, Salminen, Vesa i White, Justine pod naslovom “Finland as a Knowledge Economy 2.0. Lessons on Policies and Governance”. Izvještaj je imao 185 stranica, podijeljen je u devet cjelina.⁷ Poseban fokus analize stavljen je na cjeline koje se odnose na ulogu države u upravljanju ekonomijom znanja. Prema autorima izvještaja, finska opredijeljenost za pokretanje procesa uspostave ekonomije znanja zasniva se na nekoliko krucijalnih odluka, a to su: odluka o otvaranju ekonomije, odluka o kreiranju mikroekonomske politike zasnovane na podizanju razine kompetitivnosti i odluka o formiranju Vijeća za politike u oblasti nauke i tehnologije (kreiralo je Agendu za ekonomski rast vođen informacijsko-komunikacijskim tehnologijama). Autori ključnom za stvaranje i razvoj ekonomije znanja smatraju Agendu za ekonomski rast vođen informacijsko-komunikacijskim tehnologijama budući da su njenim

usvajanjem stvoreni uvjeti za značajnije finansiranje istraživanja, razvoja i institucija visokog obrazovanja (Halme, Lindy, Piirainen, Salminen i White, 2014). Ekonomski razvoj Finske do krize 2008. godine odlikovao se radikalnim povećanjem investicija u nematerijalnu imovinu (obrazovanje, istraživanje i razvoj i organizacija rada) i izgradnjom nacionalne baze znanja (Halme i sur., 2014). Autori smatraju da se razvoj ekonomije znanja zasniva na kombiniranju materijalnog, intelektualnog i socijalnog kapitala (Halme i sur., 2014: 12, 13). Agenda za ekonomski rast vođena informacijsko-komunikacijskim tehnologijama predstavlja osnovu za upravljanje ekonomijom znanja, a zasniva se na širokom konsenzusu svih relevantnih državnih i nedržavnih aktera, upotrebi dugoročnog planiranja i predviđanja od svih državnih institucija, kako koordinaciji u obrazovnoj, istraživačkoj i inovacijskoj politici na nacionalnoj i strategijskoj razini. Upravljanje ekonomijom znanja u Finskoj realizira se putem tri skupine institucija (Halme i sur., 2014: 12, 13). Prvu skupinu predstavljaju institucije zadužene za kreiranje politika i strategija, a čine je Parlament, Vlada i Vijeće za istraživanje i razvoj. U ovoj grupi ključnu ulogu ima Vijeće za istraživanje i razvoj budući da je ono nadležno za strateški razvoj i koordiniranje naučne i tehnološke politike te nacionalni inovacijski sistem. Drugu skupinu predstavljaju institucije zadužene za osiguravanje sredstava i podršku, a čine je: SITRA, Akademija Finske, TEKES, ELY centri, FINNVERA i FINPRO. SITRA je neovisna javna fondacija odgovorna direktno parlamentu.

Akademija Finske odgovorna je za finansiranje akademskih istraživanja i odgovara Ministarstvu obrazovanja i kulture. Zatim, TEKES – Agencija za finansiranje tehnologija i inovacija, odgovoran za finansiranje istraživanja, razvoja i inovacijskih aktivnosti, kako za preduzeća tako i za istraživačke institucije. Također postoji 15 centara za ekonomski razvoj, transport i okolinu (ELY centri) koji su odgovorni za regionalnu implementaciju zadataka centralne vlasti. Oni upravljaju finansiranjem i razvojem usluga za preduzeća i pružaju pomoć pri zapošljavanju, te treninzima za tržište rada. FINNVERA osigurava bankarske i kreditne usluge za preduzeća koja teže rastu i internacionalizaciji. FINPRO i TEAM FINLAND promoviraju trgovinu, investicije i internacionalizaciju preduzeća u inozemstvu. Treću skupinu predstavljaju istraživačke i obrazovne institucije, a čine je: univerziteti (14) i tehničke škole (25), javne istraživačke institucije, strateški centri za nauku, tehnologiju i inovacije (SHOKs) i inovacijske platforme. Od posebnog značaja su strateški centri za nauku, tehnologiju i inovacije, koji

predstavljaju javno-privatna partnerstva za ubrzavanje inovacijskih procesa i objedinjavanje akademskih i industrijskih istraživačkih aktivnosti. Inovativni gradovi (INKA) program je koji ima za cilj stvaranje međunarodno atraktivnih lokalnih područja i nastoji intenzivirati suradnju između javnog i privatnog sektora. Naglasak se stavlja na integraciju obrazovne politike u nacionalnu strategiju (Halme i sur., 2014: 12, 13). Objasnjeni sistem za upravljanje ekonomijom znanja autori su i grafički predočili, a za potrebe ovog rada izvršeni su prijevod i adaptacija ovog grafičkog prikaza (slika 2).

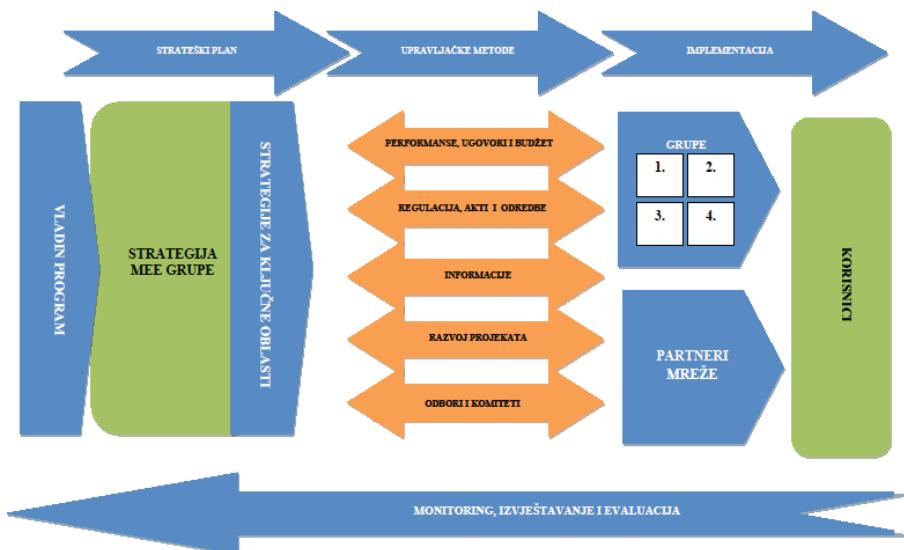

Slika 2. *Finski sistem ekonomije znanja – mehanizmi upravljanja (prijevod i adaptacija) (Halme i sur., 2014:14)*

Inovativna agenda zasniva se na prepoznavanju potrebe razvoja nauke i tehnologije, stvaranju uvjeta za proizvodnju zasnovanu na znanju, stvaranju fondova za finansiranje naučnih i industrijskih istraživačkih projekata, stvaranju programa za razvoj određenih grana privrede u formi klastera, otvaranju ka svijetu, odnosno internacionalizaciji i prihvaćanju koncepta informacijskog društva (Halme i sur., 2014: 82-84). Nacionalna strategija za inovacije u Finskoj je dorađena 2007., a objavljena 2008. godine pod vodstvom Ministarstva za rad i ekonomiju. Strategija se zasniva na četiri bazična izbora: 1. svijet bez granica, 2. potražnja i orientacija na korisnike, 3. inovativni pojedinci i zajednice, i 4. sistemski pristup. Na osnovu

ove strategije kreiran je akcioni plan i okvir za donošenje politika za period 2010-2013. godine. Plan se sastojao od sedam tema⁸ kojim su temeljem istraživanja utvrđene potrebne akcije. Ključnu ulogu u implementaciji strategije i pratećih akcionih planova imalo je Vijeće za istraživanje i inovacije.⁹ U svrhu postizanja boljih rezultata formirana je MEE grupa (*Ministry of Employment and Economy group*) koja se sastoji od 20 organizacija i ima oko 10.700 zaposlenika. Suradnja unutar MEE grupe realizira se putem implementacije sljedećih ključnih aktivnosti: definiranje strategije, definiranje oblasti unutar strategije, koordiniranje i usmjeravanje agencija i institucija, definiranje strategija pojedinačnih agencija i institucija, pregovaranje oko obaveza i kreiranja ugovora između organizacija i ministarstva, upravljanje aktivnostima agencija i institucija, te monitoring, izvještavanje i evaluacija. Pored strategija, koordiniranja i horizontalne suradnje, Vlada također koristi i metode za predviđanje i proaktivno djelovanje (Halme i sur., 2014: 84).

Iz analize upravljačkog modela evidentno je da državne institucije imaju ključnu ulogu u finskom modelu upravljanja ekonomijom znanja. Država putem svojih institucija planira, organizira, koordinira, finansira i kontrolira cjelokupan proces upravljanja ekonomijom znanja. Budući da se radi o veoma jednostavnom, ali funkcionalnom upravljačkom modelu, moguće ga je implementirati i u drugim državama, uz uvažavanje njihovih specifičnosti.

Slika 3. Upravljački model MEE grupe (prijevod i adaptacija)
(Halme i sur., 2014: 90)

Zaključna razmatranja

Zaključci do kojih se došlo analizom prethodno elaborirane studije slučaja mogu se sistematizirati u dvije skupine: prva skupina zaključaka odnosi se na spoznaje do kojih se došlo istraživanjem relevantne literature, a druga skupina zaključaka sadrži opće preporuke za uspostavu sistema upravljanja ekonomijom znanja zasnovanog na primjeru dobre prakse. U okviru prve skupine zaključaka došlo se do sljedećih spoznaja: Ekonomija znanja se zasniva na novoj teoriji rasta i njoj korespondirajućem modelu rasta. U periodu od 1960-ih do 1980-ih znanstvenici su nastojali objasniti procese i pojave koji su nastali kao posljedica informacijsko-tehnološke revolucije. U tom kontekstu koristile su se i sljedeće sintagme: industrije znanja, informacijsko društvo, društvo znanja, ekonomija znanja, postindustrijsko društvo, informacijska ekonomija i dezorganizirani kapitalizam.

Sintagmu ekonomija znanja u naučni diskurs uvodi OECD 1996. godine u izvještaju pod naslovom "Ekonomija zasnovana na znanju". Ekonomije znanja određuju se kao "ekonomije koje su direktno zasnovane na proizvodnji, distribuciji i upotrebi znanja i informacija" (OECD, 1996: 7). Dobrim temeljima za razvoj ekonomije znanja OECD smatra: stabilnu makroekonomsku politiku, funkcionalno tržite rada, roba i kapitala, efikasnu politiku edukacije, kompetitivnost, liberalizaciju telekomunikacijskih politika i otvorenost za trgovinu i strane investicije. Ključni stupovi ekonomije znanja su: inovacije, nove tehnologije, ljudski kapital i dinamika preduzeća. Također, program Svjetske banke "Znanje za razvoj" zasniva se na četiri stupa: ekonomski i institucionalni režim, obrazovanje i vješta radna snaga, efikasan sistem za inoviranje i informacijsko-komunikacijske tehnologije. Svjetska banka je kreirala dvije vrste indeksa: Indeks znanja (*Knowledge Index – KI*) i Indeks ekonomije znanja (*Knowledge Economy Index – KEI*) (The World Bank, 2011, a; b; c). Istraživanjem WB-a provedenim u 2012. godini obuhvaćeno je 146 država. Temeljem ovog rangiranja Finska je druga država u svijetu po uspješnosti u upravljanju ekonomijom znanja, te je stoga analiziran njen upravljački model. Finska je na temeljima konzistentne dugoročne politike kreirala Agendu za ekonomski rast vođen informacijsko-komunikacijskim tehnologijama, te time stvorila uvjete za značajnije finansiranje istraživanja, razvoja i institucija visokog obrazovanja (Halme i sur., 2014). Ulaganje u razvoj obrazovanja, istraživanje, tehnologije i inovacije postalo je nacionalni projekt zasnovan na kombiniranju materijalnog,

intelektualnog i socijalnog kapitala. Najznačajnije institucije mogu se razvrstati u tri skupine: institucije zadužene za kreiranje politika i strategija, institucije zadužene za osiguravanje sredstava i podršku i istraživačke i obrazovne institucije (Halme i sur., 2014: 12, 13). Inovativna agenda zasniva se na prepoznavanju potrebe razvoja nauke i tehnologije, stvaranju uvjeta za proizvodnju zasnovanu na znanju, stvaranju fondova za finansiranje naučnih i industrijskih istraživačkih projekata, stvaranju programa za razvoj određenih grana privrede u formi klastera, otvaranju ka svijetu, odnosno internacionalizaciji i prihvaćanju koncepta informacionog društva (Halme i sur., 2014: 82-84). Nacionalna strategija za inovacije u Finskoj dorađena je 2007. a objavljena 2008. godine pod vodstvom Ministarstva za rad i ekonomiju. Na osnovu ove strategije kreiran je akcioni plan i okvir za donošenje politika za period 2010-2013. godine. Ključnu ulogu u implementaciji strategije i pratećih akcionih planova imalo je Vijeće za istraživanje i inovacije. U svrhu postizanja boljih rezultata formirana je MEE grupa (*Ministry of Employment and Economy group*), koja se sastoji od 20 organizacija i ima oko 10.700 zaposlenika.

Suradnja MEE grupe odvija se putem sedam ključnih faza: definiranje strategije, definiranje oblasti unutar strategije, koordiniranje i usmjeravanje agencija i institucija, definiranje strategija pojedinačnih agencija i institucija, pregovaranje oko obaveza i kreiranja ugovora između organizacija i ministarstva, upravljanje aktivnostima agencija i institucija i monitoring, izvještavanje i evaluacija. Pored strategija, koordiniranja i horizontalne suradnje, vlada također koristi i metode za predviđanje i proaktivno djelovanje (Halme i sur., 2014: 84). Finski model upravljanja znanjem može poslužiti kao referentni okvir na temelju kojeg je moguće prirediti model upravljanja za druge države, uz uvažavanje njihovih specifičnosti.

Druga skupina zaključaka sadrži opće preporuke formulirane na osnovu saznanja do kojih se došlo temeljem analize finskog modela. Uspješno upravljanje ekonomijom znanja mora biti zasnovano na odgovarajućoj strategiji, uz respektiranje specifičnosti svake države. Dakle, države koje nastoje upravljati ekonomijom znanja moraju kreirati adekvatan strateški okvir s pratećim akcionim planovima, a na temelju širokog političkog konsenzusa, kako bi se, neovisno o izbornim rezultatima, implementacija strategije odvijala neometano. Na temeljima usvojene strategije potrebno je kreirati model upravljanja unutar kojeg će biti identificirane ključne institucije i organizacije s jasno utvrđenim obavezama, ciljevima i odgovornostima. Ključno je

utvrditi oblike i forme institucionalne kooperacije, monitoringa, izvještavanja i evaluacija. Neophodno je kontinuiranim analiziranjem ostvarenih rezultata raditi na poboljšanju performansi institucija zaduženih za razvoj ekonomije znanja. Temeljem iznesenih zaključaka moguće je konstatirati da država putem upravljanja ekonomijom znanja stvara razvojne mogućnosti za cjelokupno društvo budući da ekonomija predstavlja društvenu bazu.

Bilješke

¹ "Prema općoj teoriji proizvodnje, proizvodnja je složen proces u kojem se kombinacijom potrebnih faktora ostvaruje cilj – produkcija ekonomskih dobara s neophodnim korisnim svojstvima" (Jašarević i Jašarević, 2010: 122).

² Najznačajnije teorije, pristupi, modeli i koncepti ekonomskog rasta i razvoja su: teorija kumulativnih efekata, teorije i obrasci strukturalnih promjena, teorija revolucije međunarodne ovisnosti, teorija javnog izbora, teorija uneravnoteženog razvijanja, teorija polova razvijanja i nova teorija rasta. Relevantnim pristupima se smatraju: neoliberalni kontrarevolucionistički pristup, pristup slobodnom tržištu i tržišno orientirani pristup. Ključni modeli ekonomskog rasta i razvoja su: model razvijanja u fazama, model strukturalnih promjena, model internacionalne ovisnosti, model neokolonijalne ovisnosti, model lažne paradigme (Osmanković, Pejanović, 2009: 19-38). Navedeni popis teorija, pristupa, modela i koncepcija nije konačan i može se proširiti teorijama koje razvoj vide kao modernizaciju (naturalizam, racionalizam, civilizirani razvoj, strukturalni funkcionalizam, ekomska teorija modernizacije) i feminističkim teorijama razvoja (ženska razvojna teorija). Pored afirmativnih moguće je izdvojiti i nekonvencionalne kritičke teorije razvoja, kao što su strukturalni marksizam, imperijalizam, teorija svjetskog sistema, teorija regulacije, kritike marksističke, neemarksističke teorije, poststrukturalizam, postkolonijalizam i postrazvojni pristup (Peet, Hartwick, 2009: 103-139, 159-181, 197-227, 240-272).

³ "Ekonomski rast podrazumijeva povećanje količine materijalnih dobara i proizvodnih usluga ili realnog dohotka, u ukupnom iznosu ili po stanovniku, u okvirima neke društvene zajednice i u određenom razdoblju" (Samuelson i Nordhaus, 2006: 557); "Ekonomski rast podrazumijeva rast proizvodnje, odnosno rast dohotka po glavi stanovnika" (Nafziger, 2006: 15); "Ekonomski rast podrazumijeva rast GDP-a (*Gross Domestic Product* – bruto domaći proizvod), GNP-a (*Gross National Product* – bruto društveni proizvod)", (Grabowski, Sharmistha i Shields, 2007: 5).

⁴ "Ekonomski razvoj kao širi pojam obuhvata ekonomski rast, zatim složene transformacije u kompoziciji i strukturi privređivanja, promjene značenja pojedinih inputa i njihovog udjela u porastu ukupnog outputa, kao i stepen zadovoljavanja ljudskih potreba, počevši od egzistencijalnih potreba najsiromašnijih, pa sve do onih koji se odnose na svestrani razvoj ljudske ličnosti i stvaranje općih uvjeta koji potiču kreativnost čovjeka, njegovu ulogu u proizvodnji i društvenom životu i njegovu osposobljenost da

sam odlučuje o svojoj судбини” (Jašarević i Jašarević, 2010: 336); “Razvoj podrazumijeva osiguranje boljeg života za sve” (Peet i Hartwick, 2009: 1); “Ekonomski razvoj podrazumijeva ekonomski rast praćen promjenama u ekonomskoj strukturi i distribuciji outputa” (Nafziger, 2006:15).

- ⁵ Indeks znanja mjeri sposobnost države da generira, usvaja i širi znanje. Ovaj indeks tvore tri indeksa: indeks obrazovanja (sastoji se od podataka za prosječne godine školovanja, uključenost u srednje obrazovanje i uključenost u tercijarno obrazovanje), indeks inovativnosti (sastoji se od podataka o naknadama za licence plaćanja/primanja, broj patenata i broj članaka) i indeks informacijsko-komunikacijskih tehnologija (sastoji se od podataka za broj telefona na 1000 stanovnika, broj kompjutera na 1000 stanovnika, broj korisnika interneta na 10000) (The World Bank, 2011a, b).
- ⁶ Obuhvata pored indeksa koji sačinjavaju KI još i indeks koji u obzir uzima ekonomske poticaje i institucije, a sastoji se od indikatora za carinske i necarinske barijere, kvalitet regulatornog okvira i vladavinu zakona (The World Bank, 2011a, b).
- ⁷ Uvod, Opće informacije, I. Ekomska tranzicija Finske; II. Evolucija finske politike za ekonomiju znanja; III. Prihvatanje industrijske obnove; IV. Obrazovanje i paradigma kompetitivnosti; V. Upravljanje sistemom ekonomije znanja; VI. Implementacija politike inovacija; VII. Monitoring i evaluacija investicija; VIII. Ekonomija znanja i globalizacija, i IX. Zaključci i naučene lekcije (Halme i sur., 2014).
- ⁸ 1. Kompetitivnost kroz ojačavanje osnove znanja i svjesnost o inovacijama vođenim potražnjom i potrebama korisnika, 2. Inovacije vođene potražnjom, 3. Obnavljanje javnog sektora kao izvora pionirskih aktivnosti, 4. Poticaj za jačanje novih inicijativa, 5. Povećanje utjecaja upotrebe metoda vođenih potrebama korisnika, 6. Mreže za povećanje difuzije inovacija, 7. Evaluacija utjecaja akcionog plana (Halme i sur., 2014: 84).
- ⁹ Visokopozicionirano savjetodavno tijelo vlade koje je odgovorno za strateški razvoj i koordinaciju finske obrazovne, istraživačke i inovativne politike. Glavni zadatak ovog vijeća je objavljivanje pregleda i revizija naučnih i inovativnih politika svake tri godine. Sastoji se od tri tijela, odnosno tri organizacione jedinice: Vijeća, pododbora i sekretarijata. Vijećem predsjedava premijer, a ostali članovi su ministar za obrazovanje i nauku, ministar za ekonomiju, ministar za finansije, i maksimalan broj od šest ministara koje vlada odredi. Ovo vijeće također se sastoji od 10 eksperata. Vijeće ima dva pododbor, jedan za politike vezane za nauku i drugi za politike vezane za tehnologiju. Pododbori su zaduženi za obavljanje aktivnosti u svom domenu. Ovim pododborima predsjedavaju ministar obrazovanja i nauke odnosno ministar ekonomije. Sekretarijat se sastoji od generalnog sekretara i dva službenika za planiranje (Halme i sur., 2014: 84).

Literatura

- Bell, Daniel. 1976. *The Coming of Post-Industrial Society: a Venture in Social Forecasting*, New York: Basic Books.
- Castells, Manuel. 2000. *INFORMACIJSKO DOBA: Ekonomija, društvo i kultura (svezak 1) – Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.

- Castells, Manuel. 2002. *INFORMACIJSKO DOBA: Ekonomija, društvo i kultura (svezak 2) – Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing.
- Dertouzos, Michael L. and Moses, Joel. 1979. *The Computer Age: a twenty-year view*, Cambridge, MA and London, England: MIT Press.
- Dizard, Wilson P. 1982. *The Coming Information Age: an Overview of Technology, Economics and Politics*, New York: Longman.
- Drucker, Peter. 1959. *The Landmarks of Tomorrow*. New York: Harper & Row.
- Drucker, Peter. 1969. *The Age of Discontinuity*. New York: Harper & Row.
- Drucker, Peter. 1993. *Post-capitalist Society*. Oxford: Butterworth-Heinemann Ltd.
- Grabowski, Richard. Self, Sharmistha and Shields, Michael P. 2007. *Economic Development – A Regional, Institutional, and Historical Approach*. New York: M.E. Sharpe.
- Jašarević, Faruk i Jašarević, Zlatan. 2010. *Politička ekonomija*. Sarajevo: Interlinea.
- Kenway, Jane, Bullen, Elizabeth, Fahey, Johannah & Robb, Simon. 2006. *Haunting the Knowledge Economy*. London/New York: Routledge.
- Kerr, Clark. 1963. *The Uses of the University*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kerr, Clark. 2001. *The Uses of the University – Fifth Edition*. Cambridge: Harvard University Press.
- Lamberton, M. Donald. 1974. *The Information Revolution*, Philadelphia: Annals of the American Academy of Political and Social Science.
- Lash, Scot & Urry, John. 1984. *The End of Organized Capitalism*, Cambridge: Polity Books.
- Lyon, David. 1988. *The Information Society: issues and illusions*, Cambridge, UK: Polity Press.
- Machlup, Fritz. 1962. *The production and distribution of knowledge in the United States*. Princeton, New York: Princeton University Press.
- Masuda, Yoneji. 1972. *Social Impact of Computerization: an application pattern for industrial society*, Washington: World Future Society.
- Masuda, Yoneji. 1980. *The Information Society as Post-industrial Society*, Tokyo, IIS, Washington D. C: The World Future Society.
- Nafziger, Wayne E. 2006. *Economic development – forth edition*. New York: Cambridge University Press.
- Naisbitt, John. 1984. *Megatrends*. New York: Warner Books.
- Nora, Simon & Alain Minc. 1978. *L'informatisation de la société: rapport à M. le Président de la République*. La Documentation française, Paris: Seuil.
- Osmanković, Jasmina i Pejanović, Mirko. 2009. *Euroregije i Bosna i Hercegovina – drugo dopunjeno izdanje*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Peet, Richard i Hartwick, Elaine. 2009. *Theories of Development – Contentions, Arguments, Alternatives (second edition)*. New York/London: The Guilford Press.
- Samuelson, Paul A. i Nordhaus, William D. 2006. *Ekonomija, XVIII izdanje*. Zagreb: MaTe.
- Touraine, Alain. 1974. *The Post-industrial Society: Tomorrow's Social History: Classes, Conflicts and Culture In Programmed Society*. London: Wildwood House.
- Valaskakis, Kimon. 1979. *The Information Society: The Issues and the Choices; Integrating Report for the Information Society Project*, Ottawa: Department of Communications.

- Webster, Frank. 1995. *Theories of the Information Society*, New York: Routledge.
- Williams, Glyn. 2010. *The Knowledge Economy, Language and Culture*. Bristol/Buffalo/Toronto: Multilingual Matters.
- Kolaković, Marko. 2003. Teorija intelektualnog kapitala. Zagreb: Economic Review. Vol. 54. No.11-12. Decembar 2003. (<http://hrcak.srce.hr/file/40500> pristupljeno 10. 10. 2013).
- Lane, Robert E. 1966. *The Decline of Politics and Ideology in a Knowledgeable Society*, American Sociological Review 31. 649-662.
- Romer, Paul M. 1986. Increasing Returns and Long-Run Growth. *Journal of Political Economy*. Vol. 94. No. 5. 1002-1037.
- Shingikai, Sangyo K. and Bukai, Joho S. 1969. *Nihon Shakai Johoka Sokushin no tame no Seisaku Yoko-* (Policy Outlines for Promoting the Informatization of Japanese Society), Ekonomisuto, June 53-56.
- Umesao, Tadao. 1963. *Study of Information Industry*, Tyuuou-Kouron, 605, 46-58 (in Japanese).
- Uri, Porat M. 1977. *The Information Economy: Definition and Measurement*, U.S. Office of Technology Special Publication 77-12(1), Washington D.C: Department of Commerce.
- Asgeirsdottir, Berglind. 2005. *OECD Work on Knowledge and the Knowledge Economy*. Washington DC: National Academies. (http://www.google.ba/url?Sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0CCEQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.researchgate.net%2Fprofile%2FShaun_Rawolle%2Fpublication%2F43489278Work_and_the_knowledge_economy%2Flinks%2F0912f5111f6e1d52f6000000.pdf&ei=u3_fVLOLOMHRUr2agJgN&usg=AFQjCNHNk9gi9saMfSuKevdt6x2o63Pw9w pristupljeno, 10. 9. 2013).
- Halme, Kimmo, Lindy, Ilari, Piirainen A. Kalle, Salminen, Vesa and White, Justine. 2014. *Finland as a Knowledge Economy 2.0. Lessons on Policies and Governance*. Washington: The World Bank. (<https://openknowledge.worldbank.org/bitstreamhandle/10986/17869/869430PUB0Finl00Box382171B00PUBLIC0.pdf?sequence=1> pristupljeno 12. 4. 2014).
- Organisation for Economic Cooperation and Development –OECD. 1996. *The Knowledge-based Economy*. Paris: OECD. (<http://www.oecd.org/sti/sci-tech/1913021.pdf> pristupljeno, 10. 9. 2013).
- Robertson, Susan L. 2009. *Producing' Knowledge Economies: The World Bank, the KAM, Education and Development*. Bristol: Centre for Globalisation, Education and Societies, University of Bristol. (<http://www.bris.ac.uk/education/people/academicStaff/edslr/publications/19slr> pristupljeno, 10. 9. 2013).
- The World Bank. 2011a. KI and KEI Indexes. Washington: The World Bank. Link: (<http://go.worldbank.org/JGAO5XE940> pristupljeno 10. 10. 2013).
- The World Bank. 2011b. KI and KEI Indexes (KAM 2012). Washington: The World Bank. (http://info.worldbank.org/etools/kam2/KAM_page5.asp#c30 pristupljeno, 10. 10. 2013. 20:25).
- The World Bank. 2011c. Knowledge for Development (K4D), About. Washington: The World Bank. Dostupno na: <http://go.worldbank.org/94MMDLIVF0> (10. 9. 2013).
- The World Bank. 2012. Knowledge Economy Index (KEI) 2012 Ranking. (<http://siteresources.worldbank.org/INTUNIKAM/Resources/2012.pdf> pristupljeno, 10. 9. 2013).

Management of Knowledge Economy: A Case Study of Finland

The management of a knowledge economy represents a challenge for every state, because the knowledge economy is the foundation of the modern state. The state must manage science and technology through its institutions if it wants to create a good foundation for the development of its society. Finland is considered as one of the most successful states when it comes to the management of the knowledge economy. Through an analysis of the Finnish model of knowledge economy management, the authors examined the institutional-forms of cooperation, based on the strategic commitment to the establishment and development of the knowledge economy. The Finnish model of knowledge economy management can be the basis for the creation of adequate national models with respect to the specifics of each state.

Key words: state, knowledge economy, Finland, management

Mjesto i uloga cyber sigurnosti u razvoju modernih društava

HARIS HAMIDOVIĆ

Mikorkreditna fondacija EKI Sarajevo

Suvremena društva postala su nepovratno ovisna o informacijsko-komunikacijskim tehnologijama. Nažalost, osim brojnih prednosti koje su donijele nove tehnologije, njihovo povećano usvajanje popraćeno je i razvojem niza *cyber* prijetnji koje se razvijaju na sve brži, sofisticiraniji i zlokobniji način. *Cyber* prijetnje su postale jedan od najvećih globalnih problema današnjice. U radu predstavljamo pojam, mjesto i ulogu *cyber* sigurnosti u razvoju modernih društava.

Ključne riječi: IKT, informacijska društva, sigurnost, *cyber* sigurnost

Uvod

Podložnost industrijaliziranih zemalja ozbiljnim *cyber* napadima predmet je opsežnih rasprava. Značajan interes za potencijal *cyber* povezanih katastrofa potječe još od sredine 1990-ih s pojmom izvještaja kao što je Computer Attacks at Department of Defense Pose Increasing Risks (GAO, 1996) i knjiga kao što je *Information Warfare: Chaos on the Electronic Superhighway* (Schwartzau, 1994). Još je 1991. Jim Bidzos iz sigurnosne kompanije RSA stvorio često ponavljanu frazu “Digitalni Pearl Harbor” (Sommer i Brown, 2011). Godine 1998. i 1999. su godine povećanog straha od Y2K bуга – bojazni da će se stariji kompjuteri, koji nisu bili programirani da se nose s predstavljanjem datuma u nadolazećem tisućljeću, “srušiti”. Interes je zatim donekle splasnuo do 2007. godine, kada je na Estoniju izvršen niz *cyber* napada. Nakon događanja u Estoniji uslijedili su *online* napadi tokom sukoba u Gruziji i na Bliskom istoku, optužbe o industrijskim špijunažama velikih razmjera i pojačani znaci da je organizirani kriminal otišao u *cyber* prostor. Međunarodna telekomunikacijska unija (*International Telecommunications Union* – ITU) označila je *cyber* prijetnje jednim od najvećih globalnih problema današnjice (ITU, 2007).

Pojam *cyber sigurnosti*

Ljudski rod je stoljećima imao samo dva fizička domena u kojima je djelovalo: kopno i more. U 20. stoljeću dodana su im još dva: zračni i svemirski prostor. Sada postoji i peti domen ljudskog djelovanja – *cyber* prostor, “čiji je prepoznatljiv i jedinstven karakter uokviren korištenjem elektronike i elektromagnetskog spektra za stvaranje, pohranjivanje, mijenjanje, razmjenu i iskorištavanje informacija putem međusobno povezanih sistema zasnovanih na informacijsko-komunikacijskim tehnologijama (IKT) i s njima povezanim infrastrukturnama” (Kuehl, 2009).

Prethodno navedena definicija *cyber* prostora nije jedina i isključiva definicija, no u stručnoj literaturi se navodi kao sveobuhvatna definicija (Kramer, 2009).

U svakoj oblasti ljudskog djelovanja dolazi u kontinuitetu do raznih potencijalnih i stvarnih ugroženosti izazvanih okolnostima koje mogu dovesti u pitanje potrebno funkcioniranje pojedinih segmenta društva. U tom smislu sigurnost treba iskazati odgovarajuću sposobnost i mjere zaštite, te prevladati i otkloniti one okolnosti koje narušavaju stabilnost društvenog razvoja države i društva (Masleša, 2001).

U stručnoj literaturi rijetki su pojmovi koji su u tolikoj mjeri spominjani, a tako ne definirani kao što je pojam *cyber sigurnosti*. Mnoštvo je razmišljanja i pogleda na upotrebu samog termina *cyber sigurnost*.

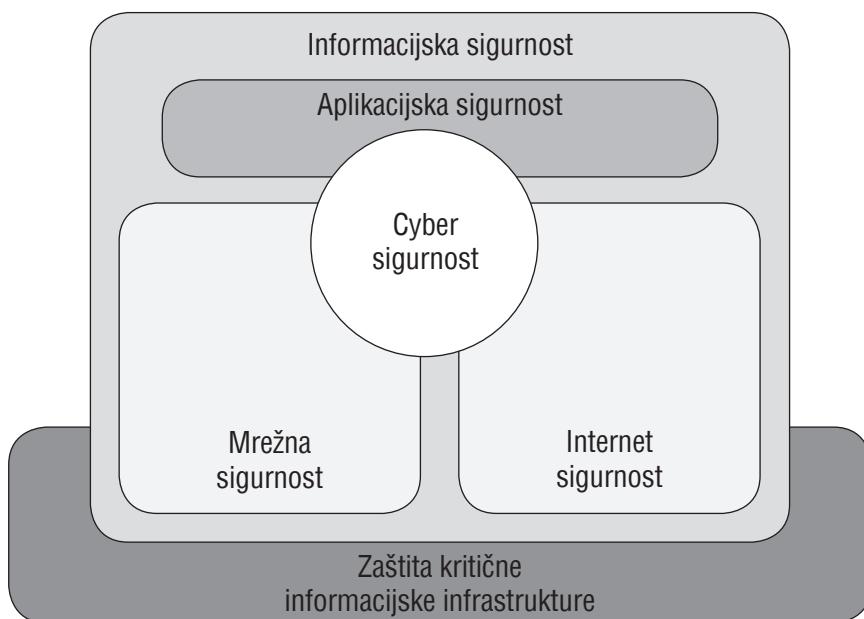
Evropska agencija za sigurnost mreža i podataka (*European Network and Information Security Agency* – ENISA) smatra da je neophodna međunarodna koordinacija kako bi se postigao cjelovit pristup mrežnoj i informacijskoj sigurnosti. Na mnogo načina, “globalna dimenzija je ono što razlikuje *cyber sigurnost* od onoga što se ranije označavalo kao informacijska sigurnost” (Helmbrecht, Purser i Klejnstrup, 2011).

Međunarodna telekomunikacijska unija definira *cyber sigurnost* kao “zbirku alata, politika, sigurnosnih koncepta, sigurnosnih zaštitnih mjera, smjernica, pristupa upravljanju rizicima, akcija, obuka, najboljih praksi, osiguranja i tehnologija koje se mogu koristiti kako bi zaštitili *cyber* okruženja, organizacijsku i korisničku imovinu” (ITU, 2008).

Polazeći od definicije *cyber* prostora kao “virtualnog okruženja koje ne postoji u bilo kojem fizičkom obliku, već je složeno okruženje ili prostor koji je rezultat razvoja interneta, uz ljude, organizacije i aktivnosti na svim vrstama tehnoloških uređaja i mreža koji su spojeni na njega”, međunarodni

standard ISO/IEC 27032 navodi da se “*cyber* sigurnost odnosi na aktivnosti koje stranke s interesom trebaju poduzimati kako bi uspostavile i održavale sigurnost u *cyber* prostoru” (ISO/IEC 27032, 2012).

ISO/IEC 27032 navodi da se “*cyber* sigurnost oslanja na informacijsku sigurnost, aplikacijsku sigurnost, mrežnu sigurnost i internet sigurnost kao temeljne građevinske blokove. *Cyber* sigurnost je jedna od aktivnosti potrebnih za zaštitu kritične informacijske infrastrukture (*Critical Information Infrastructure Protection – CIIP*), dok u isto vrijeme odgovarajuća zaštita kritičnih infrastrukturnih servisa doprinosi temeljnim sigurnosnim potrebama potrebnim za postizanje ciljeva *cyber* sigurnosti”. Slika 1 prikazuje odnose između *cyber* sigurnosti i drugih sigurnosnih domena, prema ISO/IEC 27032.

Slika 1. Odnosi između cyber sigurnosti i drugih sigurnosnih domena prema ISO/IEC 27032

ISO/IEC 27032 pravi razliku između *cyber* sigurnosti i drugih domena sigurnosti na sljedeći način:

- Informacijska sigurnost se bavi zaštitom tajnosti, privatnosti, cjelovitosti i dostupnosti informacija u cjelini kako bi služila potrebama odgovarajućeg korisnika informacija.
- Aplikacijska sigurnost je proces koji se obavlja kako bi se primijenile odgovarajuće kontrole i mjerena na organizacijske aplikacije, a s

ciljem upravljanja rizikom njihovog korištenja. Kontrole i mjerena mogu se primijeniti na samu aplikaciju (njene procese, komponente, softver i rezultate), na njene podatke (konfiguracijske podatke, korisničke podatke, organizacijske podatke), te na sve tehnologije, procese i aktere uključene u životni ciklus aplikacije.

- Mrežna sigurnost se bavi dizajnom, implementacijom i radom mreža kako bi se postigli ciljevi informacijske sigurnosti na mrežama unutar organizacije, između organizacija i između organizacija i korisnika.
- Internetska sigurnost se bavi zaštitom internetski povezanih usluga i s njima povezanih IKT sistema i mreža, a kao proširenje mrežne sigurnosti u organizacijama i kod kuća, kako bi se ostvario cilj sigurnosti. Internetska sigurnost također osigurava dostupnost i pouzdanost internetskih usluga.
- CIIP se bavi zaštitom sistema koji se isporučuju ili upravljaju od strane kritične infrastrukture pružatelja usluga, kao što su sektori energije, telekomunikacija i vodosnabdijevanja. CIIP osigurava da su ti sistemi i mreže zaštićeni i izdržljivi prema rizicima informacijske sigurnosti, mrežnim sigurnosnim rizicima, internetskim sigurnosnim rizicima, kao i *cyber* sigurnosnim rizicima.

Ruski prijedlog Konvencije o međunarodnoj informacijskoj sigurnosti definira

- Informacijski prostor kao "područje djelatnosti povezano s formiranjem, stvaranjem, pretvorbom, prijenosom, korištenjem i pohranom informacija, koje ima utjecaj na svijest pojedinaca i društva, informacijske infrastrukture, te informacije same", a
- Informacijsku sigurnost kao "stanje u kojem su interesi pojedinaca, društva i vlada zaštićeni od prijetnji štetnih radnji i drugih negativnih djelovanja u informacijskom prostoru".

Sadašnja terminološka nesređenost oko pojma "*cyber* sigurnost" stoga čini neophodnim prije bilo kakve rasprave o ovoj temi definiranje osnovnih pojmoveva kako ne bi došlo do nesporazuma zbog različitog shvaćanja istih pojmoveva.

Mnogo je rasprave i oko pojma "moć" (engl. *power*) u *cyber* prostoru, koji se razmatra u širem kontekstu snage pojedine nacije, tj. "sposobnosti da se koristi *cyber* prostor kako bi se postigla nadmoć i utjecalo na događaje u svim operativnim okruženjima i korištenjem svih instrumenata moći" (Kuehl, 2009).

Norme ponašanja u *cyber* prostoru

Psihološke studije ukazuju na to da je dio ljudske prirode da osjeća potrebu da se kazni onaj ko krši društvene norme. Ključno pitanje je koje će se norme koristiti radi usmjeravanja ponašanja u *cyber* prostoru. Koristeći se modelom životnog ciklusa normi koji su razvile političke znanstvenice Martha Finnemore i Kathryn Sikkink (1998), Tim Maurer (2011) pokazao je da su norme koje reguliraju *cyber* prostor još uvijek u prvoj fazi polaganog kretanja prema tački u kojoj kritična masa relevantnih državnih aktera treba usvojiti norme.

Teško postizanje konsenzusa među relevantnim državnim akterima na globalnoj razini ilustrirat će se pitanjem *cyber* kriminala. Tehnološki napredak stvara nove mogućnosti za kriminalne aktivnosti, a posebno za kriminalne zloupotrebe informacijskih tehnologija (UN General Assembly, 2001). Ekonomsko i socijalno vijeće UN-a (*UN Economic and Social Council – ECOSOC*) 2009. godine označilo je Konvenciju Vijeća Evrope o *cyber* kriminalu (*Council of Europe*, 2001) kao “trenutno jedini međunarodni sporazum koji konkretno adresira kompjuterski povezane prijevare, kompjutersko krivotvorene i srodne druge oblike *cyber* kriminala koji mogu doprinijeti počinjenju privrednog kriminala, krađama identiteta, pranju novca i drugim srodnim nedopuštenim aktivnostima” (ECOSOC, 2010) te još ranije “potaklo države članice da razmotre pristupanje Konvenciji Vijeća Evrope o *cyber* kriminalu” (ECOSOC, 2007).

Iako je došlo do širokog međunarodnog prihvatanja Konvencije, te se koristi kao smjernica, referentni standard ili model za zakone u više od sto zemalja, nekoliko značajnijih zemalja je nije potpisalo (Rusija i Kina) (Buckland, Schreier i Winkler, 2010).

Konvenciju su neki kritizirali i kao nedovoljnu da pravilno odgovori na postupke s implikacijama na nacionalnu sigurnost. Prvo, Konvencija tretira napade na IT sisteme kao krivična djela protiv javne i privatne imovine i tako zanemaruje posljedice ovakvih napada na nacionalnu sigurnost. Drugo, ne pravi razliku između napada na obične kompjuterske sisteme i napada na ključne infrastrukturne informacijske sisteme, niti između malih i velikih napada (Buckland, Schreier i Winkler, 2010).

Uprkos tome, Konvencija predstavlja jedan osnovni ali suštinski dio međunarodnog zakonodavstva. Ona pruža dobru zbirku pravnih i tehničkih definicija na osnovu kojih se mogu razvijati drugi sporazumi o suradnji. Budući

da postoji značajno preklapanje između *cyber* kriminala, *cyber* terorizma i *cyber* rata, kriminaliziranje svih vidova *cyber* napada, u Konvenciji, bez obzira na motive, znači da su države potpisnice, kada se to od njih traži, obavezne da uhvate i predaju krivičnom gonjenju sve međunarodne *cyber* napadače bez obzira na to da li ih država domaćin smatra kriminalcima, terroristima ili čak patriotima vrijednim hvale (Buckland, Schreier i Winkler, 2010).

Upravljanje internetom i *cyber* sigurnost

Cyber prostor postoji samo u okviru parametara izgrađenih i reguliranih od ljudi. Ovi parametri do sada nisu bili postavljeni direktno od vlada, već su nastali u tzv. bottom-up procesu, koji se često naziva i samoregulacija interneta. Ovaj proces se često označava i kao upravljanje internetom (*Internet Governance*), te se definira kao “razvoj i primjena od strane vlada, privatnog sektora i civilnog društva, koje u svojim specifičnim ulogama, od zajedničkih načela, normi, pravila, procedura odlučivanja i programa, oblikuju razvoj i korištenje interneta” (WGIG, 2005). Internet je relativno novo okruženje ljudske djelatnosti, izrađen s drugim namjenama na umu od onoga za što se danas koristi. Prvobitno zamisljeni internet nikada nije trebao biti “siguran”. Sigurnost je uglavnom došla kao naknadni zahtjev za sistem koji je u originalnom dizajnu kao osnovnu značajku imao “povjerenje i otvorenost”. Prije dvadeset godina nije izgledalo izvedivo da će ne samo kritične infrastrukture djelomično ovisiti o internetu nego i da će internet sam biti (barem djelomično) smatrani kritičnim za svakodnevne društvene potrebe. Internetsko upravljanje stoga se može smatrati ne samo mladim, vrlo dinamičnim, ali i bitno reaktivnim područjem uređivanja koje nastoji uskladiti tehničko i političko naslijede interneta sa svojom sve većom suvremenom važnosti (*Directorate-General for External Policies of the Union*, 2011).

Elementi za stvaranje globalne kulture *cyber* sigurnosti

Brzi napredak u oblasti informacijskih tehnologija promijenio je način na koji vlade, preduzeća, druge organizacije i individualni korisnici koji razvijaju, posjeduju, osiguravaju, upravljaju, poslužuju i koriste informacijske sisteme i mreže (“sudionici”) moraju pristupati pitanju *cyber* sigurnosti.

Globalna kultura *cyber* sigurnosti zahtijeva da svi sudionici adresiraju sljedećih devet komplementarnih elementa (UN General Assembly, 2003):

- (a) *Svijest.* Sudionici bi trebali biti svjesni potrebe za sigurnošću informacijskih sistema i mreža i šta oni mogu učiniti kako bi se poboljšala sigurnost;
- (b) *Odgovornost.* Sudionici su odgovorni za sigurnost informacijskih sistema i mreža na način koji odgovara njihovim individualnim ulogama. Oni bi trebali redovito razmatrati svoje politike, prakse, mjere i postupke, te procijeniti jesu li oni prikladni za njihova okruženja;
- (c) *Odgovor.* Sudionici bi trebali djelovati pravovremeno i na kooperativan način kako bi spriječili, otkrili i reagirali na sigurnosne incidente. Oni bi trebali, po potrebi, dijeliti informacije o prijetnjama i ranjivostima, te implementirati procedure za brzu i učinkovitu suradnju kako bi se spriječilo, prepoznao i reagiralo na sigurnosne incidente. To može podrazumijevati prekograničnu razmjenu informacija i suradnju;
- (d) *Etika.* S obzirom na sveprisutnost informacijskih sistema i mreža u modernim društвима, sudionici moraju poštivati legitimne interese drugih ljudi, prepoznajući da njihovo djelovanje ili nedjelovanje može naškoditi drugima;
- (e) *Demokracija.* Sigurnost treba provoditi u skladu s vrijednostima priznatim u demokratskim društвима, uključujući slobodu razmjene misli i ideja, slobodan protok informacija, povjerljivost informacija i komunikacija, odgovarajuću zaštitu osobnih podataka, otvorenost i transparentnost;
- (f) *Procjena rizika.* Svi sudionici trebaju provoditi periodične procjene rizika kojima se identificiraju prijetnje i ranjivosti. Procjene rizika trebaju biti dovoljno široko usmjerene kako bi obuhvatile ključne unutarnje i vanjske faktore, kao što su tehnologije, fizički i ljudski faktori, politike i treća strana pružanja usluga. Procjene rizika trebaju omogućiti određivanje prihvatljive razine rizika, te pomoći u odabiru odgovarajućih kontrola za upravljanje rizikom od potencijalne štete informacijskim sistemima i mrežama u svjetlu prirode i važnosti informacija koje trebaju biti zaštićene;
- (g) *Sigurnosni dizajn i provedba.* Sudionici trebaju inkorporirati sigurnost kao neophodan element prilikom planiranja i dizajniranja, upravljanja i korištenja informacijskih sistema i mreža;

- (h) *Upravljanje sigurnošću.* Sudionici trebaju usvojiti sveobuhvatan pristup upravljanju sigurnošću temeljem procjene rizika koja je dinamična, te koja obuhvaća sve razine aktivnosti sudionika i sve aspekte njihovog poslovanja;
- (i) *Ponovna procjena.* Sudionici bi trebali redovito pregledati i ponovno procjenjivati sigurnost informacijskih sistema i mreža, te poduzeti odgovarajuće izmjene u sigurnosnim politikama, praksama, mjerama i postupcima koji uključuju adresiranje novih i promjenu postojećih prijetnji i ranjivosti.

Postojeće i potencijalne prijetnje u oblasti informacijske sigurnosti

Postojeće i potencijalne prijetnje u području informacijske sigurnosti jedan su od najozbiljnijih izazova dvadeset prvog stoljeća. Ove prijetnje mogu uzrokovati značajnu štetu ekonomijama, nacionalnoj i međunarodnoj sigurnosti (UN General Assembly, 2010).

Harvardski profesor Joseph Nye (2011) definira četiri glavne kategorije *cyber* prijetnji nacionalnoj sigurnosti: špijunaža, *cyber* kriminal, *cyber* rat i *cyber* terorizam. Mogućnost za postojanje prijetnji u prvom redu seže do tri izvora: (1) nedostaci u dizajnu interneta, (2) nedostaci u hardveru i softveru, te (3) tendencija za postavljanjem sve više i više kritičnih sistema *online* (Clarke i Knake, 2010).

Prijetnje u oblasti informacijske sigurnosti potječu iz raznih izvora, te se manifestiraju takvim aktivnostima koje su usmjerene na pojedince, poslovne subjekte, nacionalne infrastrukture i vlade. Njihovo djelovanja nosi značajan rizik po opću sigurnost, nacionalnu sigurnost i stabilnost međusobno umrežene međunarodne zajednice (UN General Assembly, 2010).

Informacijsko-komunikacijske tehnologije imaju jedinstvene značajke koje čine teškim adresiranje prijetnji s kojima se države i drugi korisnici mogu suočiti. Informacijsko-komunikacijske tehnologije su danas svepri-sutne i široko dostupne. One nisu inherentno ni civilne ni vojne prirode, a svrha u koju se koriste ovisi uglavnom o motivima korisnika. Mreže su u mnogim slučajevima u vlasništvu i upravljanje od privatnog sektora ili pojedinaca. Zbog kompleksne povezanosti telekomunikacija i interneta, bilo koji IKT uređaj može biti izvor ili cilj sve sofisticiranije zloupotrebe. Zlonamjerno korištenje IKT-a može lako biti skriveno. Porijeklo poremećaja,

identitet počinitelja ili motivacije može biti teško ustanoviti. Često se počinitelji takvih aktivnosti mogu odrediti samo na osnovu cilja, posljedica ili drugih posrednih dokaza. Akteri prijetnji mogu raditi skoro nekažnjeno od gotovo bilo gdje. Svi ovi atributi olakšavaju korištenje IKT-a za zlonamjerne aktivnosti (UN General Assembly, 2010).

UN-ova grupa vladinih stručnjaka iz oblasti razvoja IKT-a u kontekstu međunarodne sigurnosti izradila je izvještaj koji poziva države članice UN-a na suradnju u vezi s unapređenjem informacijske sigurnosti i međunarodne suradnje (UN General Assembly, 2010). Izvještaj nudi preporuke za daljnji dijalog među državama članicama UN-a kako bi se smanjili rizici i zaštitile kritične nacionalne i međunarodne infrastrukture.

U UN-ovom izvještaju se navodi da su globalne IKT mreže postale arena za remetilačke aktivnosti. Motivi za ove remetilačke aktivnosti variraju od jednostavnog dokazivanja tehničkih vještina do krađe novca ili informacija, ili kao nastavak sukoba među državama. Izvori prijetnji uključuju nedržavne aktere, kao što su kriminalci i, potencijalno, teroristi, kao i same države. IKT se može koristiti za oštećenja informacijskih resursa i infrastruktura. Budući da po svojoj prirodi mogu biti korišteni dvojako, isti IKT resursi koji podržavaju robusno e-poslovanje mogu se koristiti i kao prijetnja međunarodnom miru i nacionalnoj sigurnosti.

Za sada postoji malo naznaka terorističkih pokušaja ugrožavanja ili one-mogućavanja IKT infrastruktura ili za izvršavanje terorističkih operacija korištenjem IKT-a, premda se ovo može intenzivirati u budućnosti. U sadašnjem vremenu teroristi se uglavnom oslanjaju na ove tehnologije za komunikaciju, prikupljanje informacija, regrutiranje, organiziranje, promoviranje svojih ideja i aktivnosti te prikupljanje finansijskih sredstava, ali bi s vremenom mogli usvojiti korištenje IKT-a za izvršenje napada.

Povećano je izvještavanje o državnim programima razvoja IKT-a kao instrumenta ratovanja i obaveštajnih aktivnosti, te u političke svrhe. Nepouzdanost u vezi s atribucijom napadača i nepostojanje zajedničkog razumijevanja u pogledu prihvatljivog državnog ponašanja može stvoriti rizik nestabilnosti i pogrešnog shvaćanja.

Povećana je i zabrinutost u vezi s pojedincima, skupinama ili organizacijama, uključujući i kriminalne organizacije, koji se bave posredovanjem (engl. *proxies*) u vezi s remetilačkim *online* aktivnostima u ime drugih. Takvi posrednici, da li motivirani finansijskom dobiti ili iz drugih razloga, mogu ponuditi niz zlonamjernih usluga državnim i nedržavnim akterima.

Rastuća upotreba IKT-a u kritičnim infrastrukturama stvara nove ranjivosti i prilike za poremećaje, kao i rastuće korištenje mobilnih komunikacijskih uređaja i web baziranih usluga.

Države su također zabrinute da bi lanac IKT opskrbe mogao utjecati ili biti kompromitiran na načine kojima bi se utjecalo na normalno, sigurno i pouzdano korištenje IKT-a. Uključivanje zlonamjernih skrivenih funkcija u IKT može potkopati povjerenje u proizvode i usluge, narušiti povjerenje u trgovinu i utjecati na nacionalnu sigurnost.

Različiti stupnjevi IKT kapaciteta i sigurnosti među različitim državama povećavaju ranjivost globalne mreže. Razlike u nacionalnim zakonima i praksama mogu otežati postizanje sigurnog i otpornog digitalnog okruženja.

Dok mnoge države, poput SAD-a i Velike Britanije, na *cyber* sigurnost troše milione i ubrzano razvijaju zakonodavstvo u toj oblasti, ostale nemaju čak ni osnovnu IT infrastrukturu, a kamoli strategiju za suočavanje sa *cyber* prijetnjama koje pogadaju i/ili potječu s njihovih teritorija. Uzimajući u obzir visoke troškove *cyber* sigurnosti (procijenjene na 3-10 posto IT budžeta), nejasno je koliko će brzo nerazvijene države biti u stanju da prikupe neophodna sredstva za izgradnju tehnoloških *cyber* sigurnosnih kapaciteta (Buckland, Schreier i Winkler, 2010).

Mjere *cyber* sigurnosti i izazovi demokratskog nadzora

Izgradnja suvremenog, transparentnog društva, traži odgovarajuću ravnotežu između potrebe zaštite političkog i ustavnopravnog uredenja s jedne te načela pravne države o poštivanju osnovnih prava i sloboda građana s druge strane (Masleša, 2001).

Budući da *cyber* sigurnost u mnogim državama predstavlja relativno nov problem za aktere na polju sigurnosti, demokratski nadzor, u vidu ombudsmana, parlamentarnih odbora i drugih specijaliziranih tijela, s njim se sporo hvata ukoštač. Postoje brojni faktori koji pogoršavaju izazov demokratskog nadzora u vezi s mjerama *cyber* sigurnosti. Ženevski Centar za demokratsku kontrolu oružanih snaga (DCAF) identificirao je sljedeće izazove (Buckland, Schreier i Winkler, 2010):

- Prvo, problemi nadzora pogoršani su zbog kompleksnosti mreže. U *cyber* sigurnost uključen je veliki i raznovrsni broj državnih, privatnih, međunarodnih i drugih nedržavnih aktera. Slično tome, veoma

raznoliki akteri participiraju i u onom što bi se u širem smislu moglo nazvati kao *cyber* napad. Kompleksnost mreže nadzornim tijelima, kao što su parlamentarni odbori (često s ograničenim ovlaštenjima), otežava da prate relevantne aktere, stječu saznanja o njihovom postojanju i aktivnostima ili čak i pravni mandat da to čine.

- Drugo, probleme nadzora pogoršava tehnička kompleksnost. Zbog izrazito tehničke prirode izazova *cyber* sigurnosti i odgovora na nju nadzorna tijela često nemaju neophodnu stručnost da ih razumiju i adekvatno nadziru. Javno-privatna suradnja dodatno pogoršava problem stvarajući razdor između visoko plaćenih i sofisticiranih tehničkih eksperata koji su uključeni u provođenje direktive i (češto) slabo plaćenih i slabije informiranih državnih aktera koji su zaduženi za njihov nadzor.
- Treće, probleme nadzora pogoršava pravna kompleksnost. *Cyber* sigurnost nas suočava s kompleksnim pravnim pitanjima koja se odnose (između ostalog) na pravo privatnosti i slobodu izražavanja. Ova kompleksnost se dalje uvećava kroz javno-privatnu suradnju i povezana pravna pitanja u pogledu odgovornosti i kontrole. Dodatan razlog za zabrinutost predstavlja i činjenica da postoji suštinska tenzija između zaštite privatnosti i poboljšane identifikacije i provjere identiteta korisnika. Činjenica je da države i firme često bez adekvatnog demokratskog nadzora skupljaju i obrađuju veliku količinu ličnih i privatnih podataka radi vlastite sigurnosti (kao i sigurnosti svojih klijenata).
- Četvrto, probleme nadzora pogoršava heterogenost aktera. U većini slučajeva institucije nadzora su organizirane kao agencije ili funkcionalno slična tijela. Naprimjer, parlamentarni odbor može da nadgleda obavještajne službe i aktivnosti, oružane snage i pravosuđe. Međutim, javno-privatna suradnja koju podrazumijeva *cyber* sigurnost seže preko agencijskih ovlaštenja pa i izvan njihovog mandata. To rezultira velikim brojem područja u kojima nadzora ili nema ili je on neadekvatan.
- Peto, probleme nadzora pogoršavaju percepcije mandata. Generalno, državna nadzorna tijela se staraju o državnim agencijama za čiji rad su direktno odgovorna. Ovo ostavlja privatne partnere takvih agencija izvan dometa nadzora, čak i u slučajevima kada ih takve agencije direktno finansiraju ili s njima blisko surađuju.

- Šesto, probleme nadzora pogoršava narušavanje odnosa principal – agent. Postupci svakog državnog agenta povezani su lancem odgovornosti od principala ka agentu. Tako postoji lanac odgovornosti i nadzora između demokratskih institucija (poput parlamenta) i pojedinaca ili agencija koje provode državne direktive. Ove veze prekinute su uvođenjem privatnih aktera i stvaranjem javno-privatnih mehanizama suradnje. Iako se javna IT preduzeća naizgled ponašaju kao puki agenti države (principala), taj odnos je generalno mnogo složeniji i zamagljeniji zbog mnogobrojnih asimetričnih informacija koje smanjuju transparentnost i sprečavaju efikasno djelovanje nadzornih mehanizama.

Literatura

- Buckland, Benjamin, S. Schreier, Fred and Winkler Theodor H. 2010. "Democratic Governance: Challenges of Cyber Security", DCAF, Geneva, Switzerland.
- Clarke, Richard A. and Knake, Robert. 2010. "Cyber War: The Next Threat to National Security and What to Do About It". Ecco; First Edition.
- Council of Europe. 2001. "Convention on Cybercrime". Budapest, 23. 11. 2001.
- Directorate-General for External Policies of the Union. 2011. "Cybersecurity and Cyber-power: concepts, conditions and capabilities for cooperation for action within the EU". Study requested by the European Parliament's.
- ECOSOC. 2007. "ECOSOC Resolution 2007/20 – International cooperation in the prevention, investigation, prosecution and punishment of economic fraud and identity related crime".
- Finnemore, Martha and Sikkink, Kathryn. 1998. "International Norm Dynamics and Political Change, International Organization".
- GAO (Government Accountability Office). 1996. GAO Report AIMD. 96-84.
- Helmbrecht, Udo, Purser, Steve and Klejnstrup, Ritter. 2011. "Cyber security: future challenges and opportunities". European Network and information Security Agency (ENISA).
- ISO/IEC 27032:2012. 2012. Information technology – Security techniques – Guidelines for cybersecurity.
- ITU – The International Telecommunication Union. 2007. "Global Cybersecurity Agenda".
- ITU – The International Telecommunication Union. 2008. "Recommendation ITU-T X.1205, Overview of cybersecurity".
- Kramer, Franklin D. 2009. "Cyberpower and National Security: Policy Recommendations for a Strategic Framework", u: Kramer, Franklin D. Starr, Stuart H. and Wentz, Larry. 2009. *Cyberpower and National Security*. Potomac Books Inc.
- Kuehl, Dan. 2009. "From Cyberspace to Cyberpower: Defining the Problem", u: Kramer, Franklin D. Starr, Stuart H. and Wentz, Larry. 2009. *Cyberpower and National Security*. Potomac Books Inc.
- Masleša, Ramo. 2001. *Teorije i sistemi sigurnosti*. Sarajevo: Magistrat.

- Maurer, Tim. 2011. "Cyber Norm Emergence at the United Nations – An Analysis of the UN's Activities Regarding Cyber-security". Belfer Center for Science and International Affairs. Harvard Kennedy School.
- Nye, Jr. Joseph S. 2011. "Nuclear Lessons for Cyber Security?" Strategic Studies Quarterly (SSQ), Vol. 5, No. 4, WINTER 2011.
- Schwartau, Winn. 1994. *Information Warfare: Chaos on the Electronic Superhighway*. Thunder's Mouth Pr; 1st edition.
- Sommer, Peter and Brown, Ian. 2011. "Reducing Systemic Cybersecurity Risk" OECD/ IFP Project on "Future Global Shocks", OECD.
- UN Economic and Social Council. 2010. "E/2009/99, Resolutions and Decisions of the Economic and Social Council".
- UN General Assembly. 2001. "A/RES/55/63, Combating the criminal misuse of information technologies".
- UN General Assembly. 2003. "A/RES/57/239, Creation of a global culture of cybersecurity".
- UN General Assembly. 2010. "A/65/201 Report of the Group of Governmental Experts on Developments in the Field of Information and Telecommunications in the Context of International Security".
- WGIG – Working Group on Internet Governance. 2005. "Report of the Working Group on Internet Governance, Château de Bossey".

The Role of Cyber Security in the Development of Modern Societies

Modern societies have become irreversibly dependent on information and communication technologies. Unfortunately, besides the numerous advantages which new technologies have brought, their increased adoption has been accompanied by the development of a series of cyber threats that have developed in an increasingly rapid, more sophisticated and vicious way. Cyber threats have become one of the largest global problems of today. This paper presents the concept, place and role of cyber security in the development of modern societies.

Keywords: ICT, Information Society, Security, Cyber security

Europeanization of the Balkans: A Legal Perspective on the Future of EU Enlargement

DARKO SOLDAT

Univerzitet u Sarajevu, Univerzitet u Beogradu

IRMA ZULIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Univerzitet u Bazelu

In the era of a comprehensive examination of everything that has the “European” prefix or suffix, the current position of the Western Balkan countries requires a policy analysis of the European Union’s (EU) enlargement from a legal point of view. This is so mainly due to the fact that the current political and economic crisis in EU Member States will largely determine the interpretation of the Copenhagen and Madrid criteria for the countries which are still in the “waiting room” when it comes to EU enlargement. Certainly, after the accession of Croatia into the EU, the future enlargement process will be more strict and detail-oriented than ever. This paper has two objectives: first, to demonstrate a stricter approach to the understanding of political criteria (stability of institutions guaranteeing democracy, the rule of law, human rights and respect for and protection of minorities), economic criteria (a functioning market economy and the capacity to cope with competition and market forces) and administrative and institutional capacity to effectively implement the EU *acquis* as well as the ability to take on the obligations of membership and, second, to point to the “Achilles heel” of the Western Balkan countries in its lengthy Euro-integration process.

Key words: EU Enlargement, Copenhagen and Madrid criteria,
Western Balkans

Instead of an introduction: EU Enlargement vs. Western Balkan integration – synonyms?

The integration of the Western Balkans into the European Union, and in Europe generally, would be most easily described as a process that is continually ongoing. The end of the Cold War and the vision of a common

pursuit of prosperity under stable democratic governance have resulted in an accretion of the European Union with the inclusion of countries in the Baltic region as well as Central and Eastern Europe states (CEES). However, the Western Balkans (Albania, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Kosovo (without prejudice to positions on status, and in line with UNSC 1244 and the ICJ Opinion on the Kosovo Declaration of Independence), Macedonia, Montenegro and Serbia) region, although integrally bound with Europe, has generally been in the backyard of European concern, with attention being given to the region only in the event of some violent conflict or change. The area has always been characterized by low levels of development and strife both within and between countries (Serbos, 2008: 96). Western Balkan countries, after obtaining their independence, had to face many problems that became more distinguishable upon the decision to join the European Union. The improvement of the social and economic situation of these states was noticed mainly after the commencement of the Process of Stabilization and Association by the signing of the Stabilization and Association Agreements (SAA) that were adopted by the European Union in 1999 and represent the European Union's renewed long-term commitment to the region. The agreements have the mission to bring the Western Balkan countries closer to the European Union by introducing European values, principles and standards in the region and creating in such a way a favourable context for accession (Morari, 2012: 575). The European Council's decisions from December 2011 are evidence of a careful and firm approach to the enlargement process in the Western Balkans during a time of reform of the Euro-zone and when there is a debate around deeper integration (Żornaczuk, 2012: 639). The EU integration process is a highly complex process which involves the design and implementation of reforms in a wide range of areas. The experiences of new EU member states as well as those currently in various phases of their EU integration process clearly indicate that working simultaneously in many areas and making decisions about complex political, economic, legal and institutional issues with long-lasting consequences for the everyday life of citizens is far from an easy task (Qorraj, 2010: 81). However, it is very important to mention that the process of approaching the European Union by the Western Balkans would be very inert unless it were a two-way process, i.e. without the approximation of the EU towards the WB as well; the process would be delayed or almost impossible. The EU also does not remain blind to the

contribution of the non-integrated countries. Actually, a strong and powerful Union depends on the will, motive and desire of both parties. Of course, such an approximation includes bilateral cooperation on the economic, security, geopolitical and cultural levels (Trenchov, 2011: 46-47).

Defining the term: Europeanization

Generally it can be said that there is no consensus on the definition of the term, but rather different approaches which distinguish: “bottom up” and “top-down” Europeanization (Borzel & Panke, 2013: 116).

The bottom-up perspective is conceptualized as an arena where multiple levels of government cooperate and compete in the making of EU policies, EU politics, European polity and the shaping of the European integration process.

The top-down perspective focuses on whether and how member states and third countries implement EU policies and how the EU impacts on domestic institutions, legislation and political processes.

An early and quickly acknowledged definition was provided by Ladrech, namely referring to Europeanization as “a process reorienting the direction and shape of politics to the degree that EC political and economic dynamics become part of the organisational logic of national politics and policy making” (Ladrech, 2009: 69).

Other authors perceive the process as a permanent interaction on two levels, in which member states are as well the contributors but also the products of European Integration. The term is also defined as “the domestic adaptation to European Integration” (Graziano & Vink, 2007: 7).

Europeanization was also identified as the “...emergence and development at the European level of distinct structures of governance, that is, of political legal and social institutions associated with political problem solving that formalizes interactions among the actors, and of policy networks specializing in the creation of authoritative European rules” (Risse, Green Cowles & Caporaso, 2001: 3).

There are several aspects of the Europeanization process which have significant value in explaining why this issue matters. In the next lines three reasons will be shortly discussed.

Firstly, as set out in Article 3 (The Union shall have exclusive competence in the following areas: customs union; the establishing of the competition

rules necessary for the functioning of the internal market; monetary policy for the Member States whose currency is the euro; the conservation of marine biological resources under the common fisheries policy; common commercial policy. The Union shall also have exclusive competence for the conclusion of an international agreement when its conclusion is provided for in a legislative act of the Union or is necessary to enable the Union to exercise its internal competence, or in so far as its conclusion may affect common rules or alter their scope), Article 4 (The Union shall share competence with the Member States where the Treaties confer on it a competence which does not relate to the areas referred to in Articles 3 and 6. 2. Shared competence between the Union and the Member States applies in the following principal areas: internal market; social policy, for the aspects defined in this Treaty; economic, social and territorial cohesion; agriculture and fisheries, excluding the conservation of marine biological resources; environment; consumer protection; transport; trans-European networks; energy; area of freedom, security and justice; common safety concerns in public health matters, for the aspects defined in this Treaty. In the areas of research, technological development and space, the Union shall have competence to carry out activities, in particular to define and implement programmes; however, the exercise of that competence shall not result in Member States being prevented from exercising theirs. In the areas of development cooperation and humanitarian aid, the Union shall have competence to carry out activities and conduct a common policy; however, the exercise of that competence shall not result in Member States being prevented from exercising theirs) and Article 6 (The Union shall have competence to carry out actions to support, coordinate or supplement the actions of the Member States. The areas of such action shall, at European level, be: protection and improvement of human health; industry; culture; tourism; education, vocational training, youth and sport; civil protection; administrative cooperation) of the Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU), the EU has a wide range of different competences, which need to be explained thoroughly regarding what they actually mean but also how policies resulting from these competences are formulated.

Second, since 1973, there have been six enlargement rounds (seven if we count the accession of Croatia in July 2013). This widening of the Union has important consequences on how the integration process has changed over time. It is relevant to examine whether member states

implement EU policies in the same manner or are there regional and national differences in the light of Europeanization.

The third reason is very vivid for the topic of this paper, because it highlights how the EU uses many instruments (amongst which the Copenhagen criteria) to induce third countries – acceding, or candidate countries or potential candidates, as well as the European Neighbourhood countries (Algeria, Armenia, Azerbaijan, Belarus, Egypt, Georgia, Israel, Jordan, Lebanon, Libya, Moldova, Morocco, Palestine, Syria, Tunisia and Ukraine) to implement part of the *acquis*.

As previously mentioned, the process of Europeanization is seen as two-levelled when it comes to member states, which are products of and contributors to European Integration. On the other hand, in applicant countries there is an absence of the bottom-up dimension, as these states are only “consuming” Europeanization and not affecting it (Trauner, 2011: 6).

In the literature on this issue, two mechanisms for influencing domestic changes in the accession countries can be perceived (Noutcheva, 2012: 18):

- socialization and social learning, which lead to development of new identities and internalization of new norms;
- conditionality, affecting domestic distribution of power between societal and political actors as a result of EU incentives. It also encourages the alignment of domestic interests and EU reforms.

The principle of conditionality includes the obligation to implement the EU’s *acquis* in full, so it is rather a question of when and how, than whether these countries will adhere to the *acquis*.

Three aspects of EU policy and the practice of conditionality can be outlined (Noutcheva, 2012: 19).

Firstly, the EU influences domestic political leaders by offering incentives. Namely, the “grand” one is accession to the EU, which is complemented by smaller incentives such as visa liberalisation.

Secondly, the Union clearly states the conditions upon whose fulfilment the country can expect EU membership. This aspect touches upon the core of the economic and political system of the country ensuring a wide range of reforms in different domains.

Thirdly, in case of non-compliance, sanctions are imposed on the domestic government. The ultimate disincentive is the exclusion of a country from the pre-accession process. It is discussed by scholars that the

postponement of the “final reward” creates pressure on the national government to reform faster and catch up with the other countries. For example, in his visit to Bosnia and Herzegovina, in April 2013, EU Enlargement Commissioner Füle expressed his concern on the lack of progress in vital areas and policy on the country’s path to the EU and stated that if this situation persists, the path of Bosnia and Herzegovina to the EU will be frozen. He also said: *The political leadership here has not prioritized the EU agenda and translated its declared commitments on the EU into concrete action. This is very disappointing.* Retrieved 27 April 2013 from <http://europa.ba/News.aspx?newsid=5652&lang=EN>). In the meantime, the EU took matters into its own hands and launched the Compact for Growth and Jobs in May 2014. This placed additional pressure on the B&H authorities, leading key B&H political party leaders to officially sign a Reform Agenda at the end of July 2015.

When discussing the mechanisms used by the EU in the Western Balkan Europeanization process, different authors (Trauner, 2011; Borzel & Panke, 2013; Anastakis, 2005) agree that conditionality takes precedence.

The literature suggests that using conditionality as the main mechanism of influencing national patterns of governance “gives the EU significant leverage in transferring to the applicant countries its principles, norms, and rules, as well as in shaping their institutional and administrative structures” (Grabbe, 2002: 91-104).

For the Western Balkan countries Europeanization remains a process where the EU acts as the main generator of change and reform, offering guidelines and models, supplying financial assistance for reconstruction, development, and transition, and imposing the criteria and conditions of change.

Another feature is the patronizing nature of the process. The EU is dictating the rules of the game and the countries of the Western Balkans have limited or no power to affect those rules.

Balkan countries, having in mind their history of destructive war and the consequences of it, begin with a weaker capacity than previous candidate countries and this has made handling the EU agenda more difficult. Namely, political elites are not effective, they are either corrupt or illegitimate, human capital is limited and has a tendency to migrate abroad; public administrations are scarce and anaemic.

For such a small region, the heterogeneity of the process is remarkable. This can be seen in different levels of political, economic and social

performance as well as in diverse stages of association and integration with the EU. For some countries, the prospect of membership is an easier and closer target, than for others for whom it is a more vague and uncertain prospect (Anastakis, 2005).

Research on the enlargement processes shows that although the EU's collaboration with European Neighbourhood countries includes many aspects, it explicitly bypasses the possible membership issue (Kelley, 2006).

Contrary to these states, countries of the Western Balkans have the perspective of joining the EU. As can be perceived throughout the Commission Reports, some of them are keeping up the pace, while others (i.e. Bosnia and Herzegovina) keep neglecting the recommendations of the Union's institutions. As noted in the Report from October 2013, Bosnia and Herzegovina made an evolution from "extremely limited progress" to "limited progress" (the word "limited progress" was mentioned 33 times in the Report and it referred to judicial system reform, to addressing corruption, to education, to effective enforcement of anti-discrimination legislation, to protection of minorities, to improvement of the functioning of market mechanisms, to customs, taxation, waste management and many other relevant issues).

From the Eastern Enlargement in 2004, EU institutions realized that the key to a successful adoption of rules is to make the membership conditional-ity credible. As Sedelmeier noted "Credibility has two sides". The candidates have to be certain that they will receive the promised rewards after meeting the EU's demands. Yet they also have to believe that they will only receive the reward if they indeed fully meet the requirements" (Sedelmeier, 2006).

Nevertheless, the Western Balkan countries constantly seem to demonstrate their perceptions that the EU will somehow overlook eventual flaws in the adoption of the rules, and thus some issues remain as milestone problems in their path towards the EU membership (Macedonia – the name issue, Montenegro – organized crime, Bosnia and Herzegovina – numerous issues). Therefore, it can be said that these countries cannot be certain when or if they will receive the ultimate reward for which they strive, which is EU accession. A very good example how EU incentives work is the EU acknowledgment of the Brussels agreement between Serbia and Kosovo, from April 2013. The EU institutions officially opened the accession negotiations with Serbia on January 21, 2014 and the EU and Kosovo chief negotiators initialled the Stabilisation and Association Agreement between the EU and Kosovo in July 2014.

Enlargement as a part of EU reality

As the number of EU member states increases, the challenge of balancing enlargement with the capacity for and momentum of integration also grows. According to Article 49 of the Treaty on European Union (TEU), any European country which respects the principles of the European Union can in theory become a member of the Union: Any European State which respects the values of human dignity, freedom, democracy, equality, the rule of law and respect for human rights, including the rights of persons belonging to minorities and is committed to promoting them may apply to become a member of the Union. The European Parliament and national Parliaments shall be notified of this application. The Applicant State shall address its application to the Council, which shall act unanimously after consulting the Commission and after receiving the assent of the European Parliament, which shall act by an absolute majority of its component members. The conditions of admission and the adjustments to the Treaties on which the Union is founded, which such admission entails, shall be the subject of an agreement between the Member States and the Applicant State. This agreement shall be submitted for ratification by all the contracting States in accordance with their respective constitutional requirements. The conditions of eligibility agreed upon by the European Council shall be taken into account. In recent years, the parameters of EU enlargement policy have developed steadily and have become more concrete. Within the framework of what is known as the “renewed consensus on enlargement”, the EU has since 2006 focused on an enlargement strategy based on four principles. These are: consolidation (the EU meets its commitments and keeps the pledges it has made to accession candidates), conditionality (candidate countries must uphold the fair but rigorous criteria and conditions for accession), communication (greater transparency and improved communication are to ensure broad-based societal support for the enlargement process) as well as ensuring that the EU is capable of absorbing new members (the EU must have the capacity to absorb and successfully integrate new member states without compromising its own ability to take action or its further development).

In preparation for the fifth round of enlargement – the largest in the history of the EU (Eastern enlargement) – the European Council formulated the accession criteria in Copenhagen in 1993. The “Copenhagen Criteria”,

which were defined more precisely through the subsequent enlargement process, provide important orientation for candidate countries.

According to these criteria, accession candidates must fulfil the following requirements to become members of the EU:

- stable institutions to guarantee democracy, the rule of law, human rights and respect for and protection of minorities (political criterion);
- a functioning market economy and the capacity to cope with competitive pressure and market forces within the EU's internal market (economic criterion);
- the ability to take on all the obligations of membership, i.e. the entire body of EU law and policy known as the *acquis*, and adherence to the aims of political, economic and monetary union (*acquis* criterion).

The European Council in Copenhagen further emphasized that the Union's capacity to absorb new members, while maintaining the momentum of European integration, is also an important consideration of both the Union and the candidate countries. The EU's absorption capacity was long regarded as the "forgotten criterion" of Copenhagen. This condition, over which candidate countries themselves have little influence, grows in significance with each new round of enlargement. In 1995 the European Council clarified in Madrid that fully taking on the *acquis* in one's national law was not in itself sufficient for accession. Accession candidates must also adjust their administrative and judiciary structures to ensure the effective implementation of EU legislation. The European Council in Luxembourg agreed in December 1997 that compliance with the political criterion agreed in Copenhagen was a prerequisite for the opening of any accession negotiations. By contrast, the economic criterion and the ability to fulfil all the obligations of membership (*acquis* criterion) were to be assessed in a "forward-looking, dynamic way". For the potential accession candidates in the Western Balkans, the EU initiated the Stabilization and Association Process before the start of the actual accession process. The countries must successfully complete this multi-step pre-accession process before the opening of accession negotiations. One important step in this process is the completion of the SAA, which envisages not only economic association but also the country's adoption of parts of the *acquis* as well as cooperation in a variety of political areas. Through the Stabilization and Association Process, potential candidate countries furthermore commit to intense regional cooperation, promotion

of good-neighbourly relations and reconciliation as well as cooperation with the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia.

The EU had followed a conciliatory attitude toward the post-communist Eastern European states, and the two Mediterranean island states since the early 1990s. The list of countries to be admitted to full membership in the early twenty-first century started with a few countries in the beginning, but eventually grew larger and finally extended to cover all the thirteen applicants at that moment except Turkey in the Copenhagen Summit of 2002. The *raison d'être* of enlargement for both the EU and its member countries and the Eastern European post-communist states lies in their mutual economic and political interests. The Eastern European countries aspire to become consolidated democracies, with stable capitalist markets. The EU and its member states are both interested in seeing the rest of Europe develop as stable democratic states with open modern, capitalist markets, which would be accessible to EU goods and technologies. Eventually, economic and political integration of Europe would materialize through the adoption of democracy and free-market mechanisms by all of the states in Europe. Finally, there is also the externality of peace and diminished security problems for the EU member countries and the East European candidates.

The prospective improvement in welfare and well-being of their societies through EU membership seemed to have encouraged the East European countries to collaborate better with each other and to respect more the minorities within their borders. The "velvet divorce" of Czechoslovakia would not have been a possibility otherwise. Indeed, the break-up of former Yugoslavia clearly demonstrated the potential for conflict and political decay in Eastern Europe. However, if the Yugoslav situation emerged as an exception, rather than the rule, much credit should be given to the attractiveness of EU membership as a credible goal for the East European post-communist states. Consequently, by avoiding political conflict, and swiftly carrying out political and economic reforms to establish a democratic capitalist system instead of the discredited totalitarian regimes of the previous years, the East European states have enabled the EU to become the largest trading bloc or market in the world.

However, we should not conclude that we are faced with a "Pareto optimum" here. Enlargement of the EU is a costly enterprise. The major economic powerhouses of Europe, and mainly Germany, seem to foot the bill for the reforms. Billions of D-marks and Euros have been spent only for

the integration of East Germany into the West. Much more has and will be spent from the Baltic through Poland to Bulgaria for many years to come. Germany needed to part with its D-marks and Euros, mostly in return for future benefits, and East European states received immediate funds and benefits, and yet still expect more benefits in the future. Germany seems to have received some benefits and some losses, and the East Europeans have mostly benefited from the ongoing process of enlargement.

Further understanding of EU enlargement criteria

Membership in the EU requires that the candidate countries meet what are defined as the Copenhagen Criteria. The Copenhagen criteria stipulate that the candidate country possesses a consolidated market economy that performs free movement of goods, capital, labour (people), and services; a consolidated democracy, rule of law, and consequently a well-established human rights regime, which also encompass protection of the rights of minorities; the candidate must be aiming at monetary, economic and political union with the EU member countries, and adoption of the *acquis*, and related laws, regulations and EU treaties. It goes without mention that the candidate country should be located within the European continent, as part of the European family of states.

The reports of the EU Commission toward the assessment of prospective new members follow the objectives outlined above. The criteria are considerably clear. However, its application per case, and the details of each applicant country seem to create different suggestions per case. Most problem areas that are outlined in the Commission reports pertain to the characteristics of the legal system and the state of “rule of law”, such as the independence of the judiciary system (e. g. Slovakia) of the applicant country, i.e. Slovenia, Poland, Czech Republic; the status of minorities in the Balkans and Central European states, such as that of the Romanians in Hungary, Roma in the Czech Republic, Turks in Cyprus or Bulgaria, etc.; and reforms to promote democratic practices and norms. The Reports in question are later evaluated by the Council of Ministers or even Heads of States of the EU member countries, and it is their discretion that makes the difference between whether or not membership is achieved. Some have tended to argue that it is the inherent tensions in the EU, the diverging preferences of the EU states and the EU's institutional set-up that determines the nature of a decision for accession.

The economic criteria and assessment based upon them are beyond the scope of this paper. However, it can be mentioned that most candidate countries have carried out the economic reforms to establish capitalist (or free market) economies. The post-communist countries had already accepted the relative inefficiency of the state owned and managed planned economies. Therefore, there was relatively little resistance to the idea of market reform. Nevertheless, the novelty of new practices, styles of management, and ownership patterns required tough adjustment processes. The non-communist past of Cyprus and Malta had helped them establish on solid ground the economic reforms required in those countries. Both of those Mediterranean countries experienced a relatively lengthy practice with capitalism, and both have relatively developed yet small markets. In brief, the economic reforms have been relatively easy, though sometimes painful, in the candidate countries, and most economic issues have been relatively easy to deal with, in comparison to the political criteria that the candidates were to fulfil.

The formulation of a political conditionality attached to the EU's enlargement policy is also in itself a crucial aspect of identity creation. By defining and spelling out the criteria for membership, the EU explicitly articulates the fundamental characteristics that it ascribes to itself. Adherence to human rights and democratic principles became an increasingly central condition for the EU's offers of aid, trade and eventual membership to the CEECs. The political conditionality for accession was made explicit in the declaration of the Copenhagen European Council of June 1993, which for the first time clearly acknowledged the eventual membership of the CEECs. In addition to economic conditions, these Copenhagen criteria specified that "membership requires that the candidate country has achieved stability of institutions guaranteeing democracy, the rule of law, human rights and respect for and protection of minorities" (Sedelmeier, 2003: 7-8).

Western Balkan perspectives for EU membership

The General Affairs Council adopted on the 29th of April, 1997 a Regional Approach towards the Western Balkans, which represented the European Union's first step towards the formulation of its own strategy designed to favour a progressive process of stabilisation and association of the countries in the region (Blockmans, 2007: 242).

Apart from this, the other main EU policy instruments targeting the Western Balkans are the Stability Pact for South-Eastern Europe and the Stabilisation and Association Agreements.

The SAAs have been defined as “the most prestigious legal instruments aimed at defining the relationship between the European Union and each of the states of the Western Balkans” (Blockmans, 2007: 242).

The SAAs are at the centrepiece of the Stabilisation and Association Process and they constitute a formal contractual relationship of a country with the EU over the period which is necessary for the country in question, in order to adopt the *acquis*.

Nevertheless, it is also important to look “at the other side of the table”, namely how the EU perspective on the Balkans is seen (Van Meurs, 2006).

Firstly, standard political rhetoric on the Balkans has a strong belief that the EU perspective *per se* offers such an attractive option to the countries of the region and its people that no politician can afford to ignore this popular consensus for long. The EU perspective, almost irrespective of the policy instruments, aid programs and technical assistance, produces positive effects.

Secondly, it is assumed that the transformation process in the countries of the Western Balkans will just take longer and be more complex than the previous enlargement round.

Thirdly, a great importance is given to the optimistic view which claims that the true power of the EU is actually in so called “member state building”. The ongoing process of EU integration with all its norms, procedures and criteria is the best possible test and exam in state management, good governance and administrative capacity building.

Fourthly, it is often argued that the full catalogue of EU benchmarks, criteria and *acquis* is perhaps slightly too much for a region still hampered by unresolved questions of state and nation building (especially in Bosnia-Herzegovina, Serbia and Kosovo).

Regional Approach strategy of the European Union towards the countries of the Western Balkans

After the break-up of Yugoslavia, the newly independent states emerged out of a civil war (except Albania) and it was necessary to commit them to restore economic cooperation with each other. The EU offered these countries financial assistance and unilateral trade preferences in order to

enable them to gain improved access to the internal market for a large number of their products (*Council Conclusions and Declaration on former Yugoslavia*, Bull. EU 1/2-1996, point 1.4.108.). This was done in order to serve as an incentive for economic reforms and the development of good neighbourly relations.

Nevertheless, the Council also highlighted that the willingness of the countries concerned was necessary to work towards consolidating peace and to respect human rights, the rights of minorities and democratic principles.

After it was shown in practice that the conditions for financial assistance, laid down in the Strategy, were too wide and unspecific, the Council adopted specific guidelines in the form of “Conclusions on the principle of conditionality governing the development of the European Union’s relations with certain countries of South-East Europe”.

These guidelines, for the first time, distinguished conditions which applied to individual countries only from conditions for all countries of the region. This also demonstrated a strong desire of the EU policy to differentiate more effectively between the countries concerned in terms of their economic and political development, while at the same time continuing to apply a coherent strategy towards the region as a whole (Blockmans, 2007: 245).

The mentioned Guidelines clearly reflected a combination of both positive and negative conditionality. In the case of serious and repeated non-compliance with the conditions underpinning the respective levels of cooperation, trade preferences could be withdrawn, Union assistance frozen and, if necessary, an Agreement suspended. On the other hand, progressive compliance with the conditions established by the Council was rewarded with intensified bilateral cooperation, including the establishment of contractual relations (Pippa, 2004: 245).

Concluding remarks

The enlargement process is still one of the most vivid and broadly discussed topics, not only within the Union but also in the accession and pre-accession countries. Over time, the European Union has changed and became more complex thus the conditions for becoming a member state have also become more technically complex.

The challenges ahead of the countries of the Western Balkans can be seen regionally but also specifically for each country. Of course, there are also challenges for the European Union as the “main engine” of the Europeanization process.

It can be said that the membership process of the Western Balkans will bring new burdens and obligations to the EU but, more importantly, it will also make important contributions to the stabilization of the Balkans and more security for Europe as a whole. Therefore, the EU should be more engaged in more actively helping the Balkan countries in solving their problems and in diminishing its enlargement fatigue (Sel Turhan, 2011: 14).

When we talk about regional improvements, educational exchange student programs could certainly be one of the improvements. Authors of this paper, themselves postgraduate students, are aware of the numerous opportunities available to young people from the Western Balkan countries to go Europe wide and continue their studies. Unfortunately, many young people from the region have travelled to capital cities of European countries and have never visited capital cities of the Western Balkan countries. There are no initiatives between the countries in the region which could enable prospective students to connect regionally with their peers (especially those interested in the topic of European Integration and thus perhaps the decision makers of tomorrow when it comes to the EU path of their country).

Another issue is economic collaboration in the region. The markets of these countries are relatively small and when it comes to exports almost fully dependant on their neighbours. A stronger incentive on the introduction of an active trade mechanism that would make the borders of Balkan countries more open, the realization of a production process within the framework of regional division of labour, and the dissemination of common free-trade zones within the region would enhance such integration (Sel Turhan, 2011: 15).

National improvements for each state are recommended in the annual Reports by the European Commission. It is yet to be seen whether the people of the Western Balkan countries perceive the right and false actions of their government when it comes to European Integration and whether the years to come will prolong the accession period or national governments will realize that the reforms have been done thoroughly in order to reach the final goal: sitting at the table with other EU Member States and having an equal voice on the issues which tackle the Union.

Bibliography

- Anastakis, O. 2005. "The Europeanization of The Balkans". *Brown Journal of World Affairs*, XII, 1.
- Blockmans, S. 2007. Tough Love: The European Union's relations with the Western Balkans. Retrieved 27 April 2013 from <https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/12390/Thesis.pdf?sequence=4>.
- Borzel, T. & Panke, D. 2013. "Europeanization in European Union Politics", in: M. Cini and N. Pérez-Solórzano Borragán (eds.), European Union Politics, 4th edition, Oxford, Oxford University Press.
- Demetropoulou, L. 2002. "Europe and the Balkans: Membership Aspiration, EU Involvement and Europeanization Capacity in South Eastern Europe". *Southeast European Politics*, III, 2-3.
- Grabbe, H. 2002. "Stabilizing the East while keeping out the easterners: internal and external security logics in conflict", in: S. Lavenex and E.M. Uçarer (eds.), Migration and the Externalities of European Integration, Langham, MD: Lexington Books.
- Graziano, P.R. & Vink, M.P. 2007. *Europeanization: New research agendas*, Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Kelley, J.G. 2006. "New wine in old wineskins: Promoting political reforms through the New European Neighborhood Policy". *Journal of Common Market Studies*, 44, 1.
- Ladrech, R. 2009. "Europeanization of Domestic Politics and Institutions: The case of France". *Journal of Common Market Studies*, 32, 1.
- Morari, C. 2012. "Western Balkan Countries on the Road of European Integration: Results and Tendencies". *Centre for European Studies – Alexandru Ioan Cuza University of Iasi's Working Papers*, 4, 3a.
- Noutcheva, G. 2012. *European Foreign Policy and the Challenges of Balkan Accession: Conditionality, legitimacy and compliance*, New York, Routledge.
- Pippa, C. 2004. "The Rocky Road to Europe: The EU's Stabilisation and Association Process for the Western Balkans and the Principle of Conditionality". *European Foreign Affairs Review*, 9, 2.
- Qorraj, G. 2010. "Integrating the Western Balkans into the European Union: Overcoming Political and Economic Constraints". *European Perspectives*, 2, 2.
- Risse, T., Green Cowles, M. & Caporaso, J. 2001. "Europeanisation and Domestic Change: Introduction", in: M. Green Cowles et al. (eds.), *Transforming Europe: Europeanisation and Domestic Change*, Cornell, Cornell University Press.
- Sedelmeier, U. 2003. "EU Enlargement, Identity and the Analysis of European Foreign Policy: Identity Formation Through Policy Practice". *European University Institute Badia Fiesolana*, 13.
- Sedelmeier, U. 2006. "Europeanization in New Member and Candidate States". *Living reviews in European Governance*, 6, 1.
- Sel Turhan, F. 2011. The Europeanization of the Western Balkans: Is It Just A Dream. Retrieved 27 April 2013 from http://www.setadc.org/pdfs/SETA_Policy_Brief_No_54_Western_Balkans_Fatma_Turhan.pdf

- Serbos, S. 2008. "European Integration & South Eastern Europe: Prospects & Challenges for the Western Balkans". *The Research Unit on International Security and Cooperation's Discussion Papers*, 18.
- Trauner, F. 2011. *The Europeanisation of the Western Balkans: EU justice and home affairs in Croatia and Macedonia*, Manchester, Manchester University Press.
- Trenchov, D. 2011. "The future of the Western Balkans integration within the EU". *Analytical Journal*, 4, 2.
- Van Meurs, W. 2006. The Europeanisation of the Balkans: A Concrete Strategy or just a Placebo?. Retrieved on the 27 April 2013 from http://www.academia.edu/1019686/International_Peace_Plans_for_the_Balkans_A_Success
- Žornaczuk, T. 2012. "European Integration in the Western Balkans at the Beginning of 2012". *Bulletin of the Polish Institute of International Affairs*, 4, 337.

Evropeizacija Balkana: pravna perspektiva budućeg proširenja Evropske unije

U eri iscrpnog ispitivanja svega što ima evropski prefiks ili sufiks, trenutna pozicija država zapadnog Balkana zahtijeva analizu politike proširenja Evropske unije (EU) sa pravne tačke gledišta, upravo zahvaljujući činjenici da će trenutna politička i ekonomska kriza u državama članicama EU uveliko utjecati na interpretaciju kriterija iz Kopenhagena i Madrija prema državama koje se nalaze u "čekaonici" za proširenje EU. Nakon pristupanja Hrvatske EU, vjerovatno, budući proces proširenja bit će strožiji i posvećeniji detaljima više nego ikad. Ovaj rad ima dva cilja: prvi, da dokaže strožiji pristup razumijevanju političkih kriterija (stabilnost institucija koje garantiraju demokratiju, vladavinu prava, ljudska prava, poštivanje i zaštitu prava manjina), ekonomskih kriterija (funkcionalna tržišna ekonomija sa kapacitetom da se nosi sa konkurencijom i silama tržišta) i administrativnog i institucionalnog kapaciteta da se uspješno provede EU stečevina, kao i sposobnost da se preuzmu obaveze članstva, i drugo, da se ukaže na "Ahi-lovu petu" država zapadnog Balkana u dugom eurointegracijskom procesu.

Ključne riječi: proširenje EU, kriteriji iz Kopenhagena i Madrida,
Zapadni Balkan

Jedan neuspјeo pokušaj antisemitske propagande – na primjeru lista *Svoj svome*

ELI TAUBER

*Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i
međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu*

Uvod

Antisemitizam u predratnoj Jugoslaviji ni izdaleka nije poprimio razmjere kao u nekim drugim zemljama Evrope. Kod nas je antisemitizam tvorevina novijeg doba. Naime, pojavom fašizma, a naročito od dolaska Hitlera na vlast, dolazi do pojave antisemitizma u Kraljevini Jugoslaviji, kao popratne pojave nastojanja hitlerizma, odnosno fašizma, da zavlada svijetom i da mu nametne svoju ideologiju, baziranu na rasističkim osnovama, a lišenu svih ljudskih atributa. Poznato je, naime, da je jedna od komponenata njemačkog nacizma bila i borba protiv Jevreja. Fašizam je usvojio antisemitizam kao sredstvo vladajućih klasa, vjekovima isprobano da se pažnja širokih narodnih masa odvratiti od stvarnih teškoća do kojih je dolazilo krivicom samog društvenog sistema.

Jevreji su u bivšoj Kraljevini Jugoslaviji formalnopravno imali status ravnopravnih građana, ali su se kasnije, kao posljedica unutarnjih suprotnosti, neriješenog nacionalnog pitanja, ekonomske strukture jugoslavenskog društva i veoma jake vjerske podvojenosti, tu i tamo javljali antisemitski izgredi i pojave. No i ta formalnopravna ravnopravnost nije svuda bila potpuna. Tako, u Hrvatskoj i Slavoniji nijedan Jevrej nije mogao biti učitelj u osnovnoj školi, s obrazloženjem da učitelj mora poučavati i vjerouaku, a državna crkva je bila rimokatolička¹. Inače, stvarno, službenog antisemitizma nije bilo i uglavnom stvarni položaj Jevreja

---

¹ HDA, Elza Grin: Progoni Jevreja u Hrvatskoj, Zagreb, (u rukopisu) 1964.

mahom je odgovarao pravnom. Otuda pojava da su Jevreji živjeli u uvjerenju da u Jugoslaviji ne može doći do mjera protiv Jevreja, pa ni onda kada su u Njemačkoj te mjere već bile provedene i kada je antisemitska propaganda ne samo bila uvezena izvana nego i stvarana u samoj zemlji. Jevreje Jugoslavije pokolj je dočekao nepripremljene, iznenađene i zaprepaštenjem paralizirane.

Da, međutim, pokažemo kako je masovni terorizam mogao nastati u tim istim krajevima, odnosno u Bosni i Hercegovini, moramo se prisjetiti opštepoznatih momenata političke atmosfere nakon Prvog svjetskog rata.

Nesretno sklopljenim Versajskim mirom i politikom vlastodržaca bivše Jugoslavije stvoreni su uslovi i omogućen je razvoj nacionalističkih odnosa ultranacionalističkih koncepcija u sklopu građanske politike u Hrvatskoj, pod čijim se uplivom djelomično nalazila i Bosna i Hercegovina. Veličanje hrvatske krvi, shvaćanje o Hrvatskoj kao braniku zapadne civilizacije, ubjedjenost u nepoželjnost balkanske federacije u kojoj bi "Hrvati izgubili smisao za zapadnu civilizaciju, za čovječanstvo"² vezali su ove tendencije za fašizam koji je nastao na Zapadu. U tom pravcu razvila se koncepcija nacionalnog mita na temelju kojeg se formirao program ustaškog pokreta.

Pratilac ovih idejnih i političkih koncepcija je antisemitizam, koji se, istina neslužbeno, kamuflirano, osjećao naročito u Hrvatskoj, ali je neprikriveno ispoljavan i u nekim drugim krajevima Jugoslavije. Polazeći od postavke da se "uvijek isplati podržati i raspiriti neke stare sasvim još ne ugašene mržnje",³ fašistički ideolozi raspirenu ratnu mržnju kako prema Srbima tako, naročito, prema Jevrejima. U to doba već se potajno objavljaju napisi kao "Židovi predstavljaju ozbiljnu, neposrednu opasnost za društvo", proturaju se brošure, kao ona De Hilkelingena koja objašnjava opravdanost progona Jevreja: "Oni su po naravi internacionalisti, jer su za jednakost među ljudima, a to je protiv ljudske naravi, antirasisti su, i to dovodi do degeneracije" itd.⁴

Kako bi se nasilje i teror sagledali iz drugačije perspektive, novinska propaganda sihronizirano pribjegava optužbama protiv "Židova u našim krajevima", te ih se optužuje kako "bole samo bogate krajeve, a bježe od siromašnijih hrvatskih krajeva", pa se i nalaze tamo gdje se do sada moglo

² Šufflay: Hrvatska u svjetlu svjetske istorije i politike, Zagreb, 1928.

³ Dnevnik Grofa Čana, str. 97, Zagreb, 1948.

⁴ Po Mihoviloviću: Vatikan i fašizam, Zagreb 1950, str. 64, 69.

lijepo zarađivati, "posebice spekulacijom, tim najdražim poslom sviju Židova".⁵ Značajan je tekst pod naslovom "Dok su Židovi i špekulantи gradili raskošne palače, dotele je čisti hrvatski živalj živio u najvećoj bijedi",⁶ što je jedan od tipičnih huškačkih protujevrejskih tekstova s namjerom da se opravda izbacivanje Jevreja iz njihovih kuća i stanova. Temeljem ovakve novinske optužnice, masovna iseljavanja Jevreja i Srba shvaćaju se kao čin pravde.

Ubrzo iza ovakvih materijala uvezenih za propagandu, a pod utjecajem jačanja njemačkog nacizma i njegovog postepenog prodiranja i u ove krajeve, stvorena su propagandna žarišta i na domaćem tlu. Iz njih potječe najčešće novinski članci, ali i cjelovite manje i veće brošure. Takva je, naprimjer "Nacionalna svijest za prosvjetu naroda". Svrhu joj sam naslov pokazuje. Narod, naime, treba prosvijetiti veličanjem sopstvene nacije i negiranjem vrijednosti drugih nacija, posebno Jevreja. "Hrvatski narod mora biti na čistu tko je Hrvat i tko može postati Hrvatom", navodi se u samom početku te brošure, da bi se odmah zatim konstatovalo: "Židovi nisu Hrvati niti mogu ikada postati Hrvati. Zašto? Jer su oni po narodnosti Cionisti, po rasi Semiti, po vjeri Izraeliti..." Ili: "Tko je vukao korist iz svjetskog rata? Ko je finansirao španjolski rat? Pa današnji rat? Svuda oni imaju svoje prste." I omladinu treba zadojiti mržnjom protiv Jevreja: "dužnost je dakle voćstva da svoju mladež odgoji, da bude otporna svim napastima. To su dokazali Musolini i Hitler..." Dalje: "Židovi živo na tome rade kako bi našu zemlju gurnuli pod komunizam, jer tamo bi oni vjerovatno svoje pozicije zadržali." I na kraju, poziv na progon Jevreja, pa i na ubijanje: "Pitam ja cijeli svijet dokle ćemo se klati za židovski interes? ... goim ili nežidov probudi se, zadnji čas je kucnuo... ako treba da se koljemo, onda ćemo najprije vas Židove zaklati, tek onda ćemo se pitati, da li je nužno da se međusobno koljemo."⁷

Odjek nacionalsocijalizma i nacionalizma u Bosni i Hercegovini

Bosna i Hercegovina i Sarajevo u tim predratnim godinama bili su značajno, složeno i mnogim elementima izukrštano područje sukobljavanja različitih političkih stremljenja i propagandnih aktivnosti. U štampi i cjelokupnoj propagandi izražavane su dvije osnovne tendencije – one profašističke

⁵ Novi list, Zagreb, br. 6, 4. V. 1941, str. 5.

⁶ Novi list, Zagreb, br. 15, 13. V. 1941, str. 10.

⁷ VII Beograd, K. 87b reg. br. 67/5-2, objavljeno 1939/40.

provenijencije i, nasuprot njima, demokratskih snaga antifašističkih opredjeljenja... Najprije ilegalno, a s vremenom sve otvorenije, na javnoj sceni se umnožavaju akcije profašističkih snaga. Ispoljavale su se u djelovanju frankovaca i dijela katoličkog klera, ogranaka Ljotićevog "Zbora", posebno putem sarajevskih listova *Jugoslovensko bratstvo*⁸ i *Svoj svome*... Odblijesci njihova propagandnog djelovanja, osim u kleronacionalističkim listovima, nisu izostajali ni u dnevnoj ni u periodičnoj stampi.⁹

List *Svoj svome*¹⁰ izlazio je u Sarajevu od 17. februara 1934. do 31. marta 1934. godine. Izašlo je ukupno sedam brojeva. Poslije su uredništvo i izdavanje prenijeti u Beograd, pa je list promijenio i vlasnika i urednika.¹¹ List je izlazio nedjeljno jedanput, subotom,¹² cirilicom i latinicom, folio. Cijena lista bila je jedan dinar. U podnaslovu je pisalo: List za zaštitu nacionalne privrede. Vlasnik i izdavač lista bio je Kosta M. Savić, firmopisac, a urednik Zulfikar Dževlan, vlasnik građevinskog preduzeća. Uredništvo lista bilo je smješteno u firmi "urednika", građevinsko preduzeće u ulici Prote Bakovića 2 u Sarajevu.

List, iako je bio uglavnom namijenjen sarajevskim trgovcima i privrednicima, pokrivaо je i provinciju, ali je svojim napisima pratio i događaje u cijeloј Evropi. Osnovna ideja lista bila je nacionalistička i u sebi je sadržavala snažan naboј pobune protiv stranaca i Jevreja. Prema stavu lista već od prvog broja pokušalo se objasniti zašto ove novine izlaze.

"Borac protiv svega što dolazi spolja sa internacionalnim oružjem u cilju porobljavanja naše nacionalne privrede. Svaki narod bori se protiv krize na svoj način: Japanci – dampingom, Rusi – pjatiljetkama, Kemalova Turska – rapidnim prosvjećivanjem širokih narodnih masa, Hitlerova Njemačka – protjerivanjem Jevreja..."

Iako je osnovna ideja bila zaštita nacionalne privrede, okosnica lista usmjerena je protiv Jevreja, sa snažnim antisemitskim naboјem. Očito je

⁸ *Jugoslovensko bratstvo* bio je omladinski nacionalistički list. Štampana su samo četiri broja (februar-mart 1934). Vlasnici lista bila su braća Dragovići. U listu *Svoj svome* nazivaju ga "jedini nacionalni i najnesebičniji pobratim".

⁹ Ademović, Fadil, *Novinstvo i ustaška propaganda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Media centar, Sarajevo, 2000.

¹⁰ U Bošnjačkom institutu, Sarajevo, sign. 89077222 (br. 1-7)

¹¹ Pejanović, Đorđe, *Stampa Bosne i Hercegovine 1850-1941*, Svjetlost, Sarajevo, 1949.

¹² Subota/šabat je kod Jevreja neradni dan i zabranjeno im je da kupuju ili čitaju. To je vjerovatno razlog izlaska lista ovim danom kako ga Jevreji ne bi mogli čitati.

da su i urednik i vlasnik lista imali neke neriješene račune s Jevrejima pa su pokušali da se preko novina obračunaju s njima. Nisu se urednici zadržavali samo na lokalnom jevrejstvu, već su nastojali da antijevrejske vjetrove iz Njemačke donesu među svoje čitaoce. U pojedinim brojevima su i veličali Hitlera i politiku njegove zemlje kao nešto izuzetno pozitivno i nešto na što bi se trebale ugledati jugoslovenske vlasti.

Šta je nagnalo Kostu Savića, firmopisca soboslikara,¹³ da se upusti u avanturu izdavanja novina, koje su, iako nacionalistički koncipirane, trebale imati privredni karakter i za koje je, bez sumnje, trebalo nešto više od same želje izdavača? Novina je doživjela neuspjeh i izašlo je samo sedam brojeva, a pokazala je izuzetno antisemitsko obilježje. Jesu li razlozi za pokretanje jednog ovakvog nacionalističkog časopisa bile privredna kriза, konkurenčija i nemogućnost dobijanja većih poslova, pa se Kosta M. Savić na ovaj način pokušao ili osvetiti ili nauditi svojim konkurentima Jevrejima soboslikarima: Astu A. M i sinovima, Jahielu Kamhiju, Alberta Papi, Judi Papi i Hermanu Taubmanu, koji su imali radnje ili su stanovali u strogom centru grada: u Dobrovoljačkoj, Trampinoj, Ćemaluši, Karadžićevu..., dok je Kosta Savić stanovao u Protinom sokaku br. 2, a kasnije na Pirijinom briježu?

Urednik lista Zulfikar Dževlan, koji je u to vrijeme bio vlasnik građevinskog preduzeća, a u imeniku iz 1937. godine ga nema, vjerovatno se ovog posla prihvatio da bi skrenuo pažnju privrednika i drugih dobrostojećih ljudi u gradu Sarajevu na svoju firmu. U to vrijeme u Sarajevu nije bio tako veliki broj graditelja i građevinara, ali među vodećim su bili Tell Adam, Izrael ing. Salomon, Kajon E. Ezra i Elijas, Levi ing. Vita Šarko, a tu su bili još ing. Marijan Paržik, te firme "Progres" i "Rad". Kada je uviđio da uloženi novac nije donio rezultate i da je izlaženje novina *Svoj svome* izazvalo negativne reakcije stanovnika grada Sarajeva, te da mu je to donijelo više štete nego koristi, Dževlan je odustao i povukao se. Kosta Savić nastavio je da izdaje novine, ali je uspio izdati još samo jedan broj, nakon čega se novina ugasila.

Uređivačka politika novine *Svoj svome*, ako se tako uopšte može nazvati, bazirala se na prepisivanju iz drugih časopisa: *Male novine* i *Vreme* iz Beograda,¹⁴ *Rad i trud*, *Zov*, *Veliki vašar*, *Senzacija* iz Zagreba i *Vidljivi*, ali

¹³ *Almanah adresar grada Sarajeva 1937*, Humano društvo "Sirotinjski hleb", Sarajevo, str. 58.

¹⁴ "Male novine"

i iz drugih izvora koji nisu navedeni kao izvori. Suviše mali broj autora ili ljudi koji su se pismima javljali redakciji svjedoči o tome da nije postojala od samog početka uređivačka politika, odnosno da je "urednik" u isto vrijeme bio i pisac ili kompilator svih novinskih tekstova u listu.¹⁵ Tendencija nacionalističke politike lista ogledala se, prije svega, u svojevrsnom napadu na strance, koji "vladaju jugoslovenskim tržištem", i na Jevreje, koji se pokušavaju prikazati strancima, ali i na profitere. To bi nekako i moglo da se shvati da već od samog početka u listu nije zastupljena snažna antisemitska politika koja se nije odnosila samo na Jevreje Sarajeva i Bosne i Hercegovine, već je bila povezana s razvojem nacionalsocijalizma u Njemačkoj i obrušila se, uopšte, na sve što je jevrejskog karaktera.

Kako je list bio prihvaćen? U početku je očito postojalo raspoloženje da jedan ovakav nacionalistički list – "List za zaštitu nacionalne privrede" – može pomoći prvenstveno onom srednjem sloju trgovaca i zanatlija koji na početku 1934. godine nisu baš najbolje poslovali (uslijed ekonomске krize ili jake konkurencije) ili onima koji su mislili da preko ovakvih novina mogu pobijediti konkureniju, koja je u Sarajevu bila itekako jaka. Veliki broj Jevreja koji su se bavili sitnom trgovinom, manufakturom i raznim zanatima bio je, zaista, ozbiljna konkurenca.

U prva tri broja vidimo da postoji tendencija oglašavanja malih firmi. Zbog agresivnosti lista, kao i neprihvaćanja od poslovnog svijeta u Sarajevu, broj oglašivača nije bio veliki i do kraja izlaženja lista on se drastično smanjuje. Tako je naprimjer u broju jedan bilo šest oglašivača, da bi se taj broj već naredne nedjelje udvostručio (13). U trećem broju opet imamo šest oglašivača, a onda list ulazi u krizu, smanjuje se broj oglašivača na dva, dok u šestom i sedmom (posljednjem) broju uopšte nema oglašivača.¹⁶

¹⁵ U prvom broju pojavljuju se kao autori jednog teksta Milivoje D. Nikolić i Mustafa Ganović. U broju 5 kao autor se pojavljuje Ljubomir S. Matić, stolarski radnik, kao i S. M. U broju 6 otkrivamo da se radi o Svetozaru Markoviću. Broj 6 je i broj koji ima dva autora, pored S. M., piše i dr. Avelin Ćepulić.

¹⁶ Pored Koste M. Savića, vlasnika lista, i Zulfikara Dževlana, urednika lista, u listu su se oglašavali: u broju 1: A. Novalija i Tabaković, Trgovina manufakturne robe; H. Kopčić, Papirnica; "Orijent" Braća Arifović, Tvrnica bombona; H. Kraina, Trgovina metalnom gvožđarskom i tehničkom robom; Nikola R. Nikić, Skladište namještaja; Petar Juričić, Trgovina zemaljskim prozvodima i kolonijalnom robom. U broju 2: Radović i Osmaniagić, Trgovina manufaktura i šalova; Ćustović i Festa, građevni i galerijski materijal; Nikola Dusper, cipelarska radionica; Jakša Kušan, Papirnica i antikvariat; Jure Carić,

U prvom broju pod naslovom “Naša prva riječ” urednik i vlasnik obraćaju se potencijalnim čitaocima, naglašavajući da je *Svoj svome* list za zaštitu naše nacionalne privrede i pozivaju čitaoce da se pridruže borbi protiv krvopija, modernih gangstera, ističući da je list “klisura, svjetionik i lučonoša, pobornik za socijalnu pravdu svih slojeva ... borac protiv svih guličica i krvopija koji našem privredniku otimaju i posljednji zalogaj hljeba da bi ga dali strancima, anacionalnim elementima i tipovima čiji je patriotizam i ljubav prema našoj zemlji, u kojoj nađoše izvor blaga i bogatstva, obična maska i skroz problematičan”. Iako ovdje, u uvodnom članku, ne navode ko su ti “tipovi”, postaje malo jasnije jer se pored njega nalazi članak s velikim naslovom “Ko je dao pravo i vlast Isidoru Meleru, da šikanira naše ljude?”¹⁷ Zatim slijedi naslov “Gđica Egger puca na dr. Sam. Barucha”. Simptomatično je što je “urednik” umjesto Baruh, kako se to obično u Bosni pisalo, stavio njemačku verziju prezimena – Baruch – kako bi bilo jasno da se radi o strancu – Jevreju. Članak se završava rečenicom: “Jedna je, međutim, najveća istina: ona bi trebala da posluži kao opomena našim čestitim djevojkama, koje drže do svoje časti, da je malo koji Samuil ili Izidor, ‘usrećio’ djevojku.”¹⁸ Slijedi članak “Još jedne cionističke novine u Zagrebu”, u kojem se obavještavaju čitaoci o pokretanju “polutjednika pod naslovom ‘Jevrejski glas’” s komentarom na kraju članka: “Kako vidimo u posljednje vrijeme cionističke novine niču kao gljive.” A *Svoj svome* je trebao da bude *List za zaštitu nacionalne privrede*. Ovdje se, međutim, ne zaustavlja huškačka politika lista prema Jevrejima, koja se nastavlja člancima “Zagrebački Jevreji i promjena imena” i “Ilegalna trgovina njemačkih emigranata”, a to su, naravno, Jevreji Moses Bretschneider, Isak Ćelninger, Iso Pick i Samuel Kohn. Pa zatim simptomatičan naslov “Sarajevski milio-

---

Dalmatinska Vinara, Zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu, Ahmed Hadžiomerović, Trgovina mješovite robe “Užarija” i oglašivači iz broja 1 – ukupno 13. U broju 3 broj oglašivača se smanjuje na 6, tj. odustaje 8 oglašivača i pojavljuje se samo jedan novi: Hadži Abdi Šabanović i sinovi, Trgovina manufaktурне i konfekcijske robe. U broju 5 broj oglašivača pada na dva, tako da vlasnik i urednik stavljuju svoje oglase radi populne propagandnog prostora.

¹⁷ Isidor Meler je bio upravnik u pilani “Ugar” u Turbetu i nije bio stranac. Članak je koncipiran tako da se pokaže njegov izrabljivački i brutalan pristup radnicima (nacionalistima), dok “radnike socijaliste, sa marksističkim idejama i njihove predstavnike zaštićuje i protežira u preduzeću”.

¹⁸ *Svoj svome*, br. 1, str. 3.

ner Altarac ne plača porez, jer ne voli ovu zemlju".¹⁹ U članku se na kraju zaključuje da "Moisi zarađuje u ovoj zemlji milione, a ne želi državi da plaća ni pet para poreze, ako ne bude nagnat". Ispod ovog članka nadovezuje se tekst "Jevreji u jugoslovenskoj privredi". Tekst je posvećen izvjesnom C. D. Gaonu, vlasniku tekstilne tvornice trikotaže u Zagrebu, a zaključuje se riječima: "Mora da je ovaj srečni C. D. Gaon u Zagrebu uvelike zadužio našu nacionalnu privrednu, kad je za svoj račun podigao fabriku trikotaže i kad ga toliko reklamišu njegova sabraća!"

Pod naslovom "Iz uredništva i Uprave" pokušava se obrazložiti, još jednom, politika i strategija, podsjećajući ko je glavni neprijatelj lista: "Razni tipovi kojima naš list baš ne ide u 'račun' jer se plaše istine i prije nego smo počeli sa izlaženjem propisuju nam isto ono što su u Beogradu pripisivali 'Malim novinama' i u Zagrebu 'Senzaciji'. Mi im, međutim, poručujemo neka se ništa ne plaše. Jer što god u svojoj pokvarenosti serviraju ne serviraju nama nego sebi – Naša borba nije borba za ucjenjivanjem, jer to nije u mentalitetu Slavenima. Naša borba je odraz generacija koje idu časnim putem. Na tome putu neće nas moći zaustaviti ni oni naši sa -ić, koji padaju pred bljeskom Judinih srebrenjaka. Takove Judine slike pozna dobro naš narod i drži ih u najvjernijoj uspomeni."

Antisemitska orijentacija

U drugom broju list već ima problema s neshvaćanjem i pokušava da pozove i pridobije nove čitaocе: "prvim brojem list, kakav je odavna izlila i očekivala naša sredina, a jer želimo da ostanemo dosljedni postavljenom zadatku u našoj prvoj riječi, molimo i pozivljemo sve naše prijatelje i istomišljenike, da nas u našem radu pomognu, pretplatama i dobrovoljnim prilozima". I dalje: "Koji su to sisavci nije nužno da napominjemo... Na tome putu neće nas moći zaustaviti ni oni naši sa -ić, koji padaju pred bljeskom Judinih srebrenjaka..."²⁰

Noseći naslov na prvoj stranici "Jevrejske masonske lože u Zagrebu i Sarajevu pretrpjeli su težak udarac" objašnjava kako "smrću Ota Šterna, moćnog zagrebačkog Jevrejina, pogodjena je bez sumnje i jevrejska loža u Sarajevu, kojoj je na čelu Dr. Vita Kajon". Na naslovnoj stranici objavljuje članak "Neke sarajevske firme spremaju bojkot "našem listu" i "Izidor R. Danon i

¹⁹ Moise Jakov Altarac bio je poznati trgovac i dobrotvor.

²⁰ *Svoj svome*, br. 2, 24. februara 1934, str. 1.

liferacije”. Očito je da “urednik” ne odustaje od isticanja “jevrejske uloge u rušenju nacionalne privrede”. Orientacija lista svojim pisanjem dokazuje svoju antisemitsku postavku. Tako je već na drugoj stranici drugog broja objavljen veliki članak “Maske dolje!”, a u podnaslovu stoji: “Semitizam i antisemitizam. Po kojoj računici spekulanti vezuju jugoslovenski nacionalizam sa jevrejskim cionizmom. Ko ima i kakvog računa, da se nacionalistički pokreti u tolikoj mjeri tolerišu, pa da se stavlju ispred nas? Jedno ili drugo!” Zatim slijedi kraći članak “Judeo-Madžaron”, a zatim, atraktivni naslov “I muslimanskim fesovima se služe”, a u podnaslovu “David Gaon i njegov komšija Demajo, poslovodža pomoćne radnje Gabriela Alevy-a, navelače fesove u svojim radnjama. – Da bi privukli što veći broj mušterija.” U tekstu se nadalje kaže da “fesovi im služe kao mamac za muslimanski svijet” i da se “služe muslimanskim rječnikom, koji im u nikojem slučaju nije dozvoljen”. “Urednik” zaključuje da “bi bilo dobro da ova dvojica gospode (koji nisu usamljeni u sarajevskoj čaršiji) skinu fes sa glave, kako bi na taj način mamilili tuđe mušterije prikazujući se u boji muslimanskog trgovca”. Slijede dalje naslovi kao “Zaposlimo svoje ljude”, “Zašto u Njemačkoj progone Jevreje”...

U trećem broju list nastavlja s huškačkom politikom protiv Jevreja člankom “Koliko je Židova palo u ratu”, a odmah ispod njega povećim člankom “Iz jednog dvije godine starog zapisa – o cionizmu”, u kojem citira jedan članak iz 1932. godine objavljen u “Jevrejskom glasu” u kojem se spominje “Jevrejsko Sarajevo”,²¹ ali list dodaje u zagradi “a to mu je tačno”, a na kraju članka se zaključuje: “Mi mislimo da su naši Jevreji i suviše praktični a da bi se dali pokrenuti čarima Palestine a ostaviti ovdašnje ognjište, na kome se i suviše dobro osjećaju. Sumnjamo, da bi i njima bio potreban Alekса Šantić da zapjeva ‘Ostajte ovdje.’” Na sljedećoj stranici nastavlja se “urednička briga” o Jevrejima člankom “Uloga Židova” i, pored njega, “Uklonimo strance”, pa zatim “Poale Cion u Beču raspušten”, pa “Kako je Avram zalutao među Cuce (Crnogorce)” i “Antisemitizam u Madžarskoj” – tekst “povodom osvještavanja mađarskog naroda da svoje potrebe podmiruje u prvome redu kod svojih domaćih ljudi, a ne od stranaca”. U tekstu “Uloga Židova” se kaže: “Iz ovog sumarnog pregleda vidi se jasno da su u našim

²¹ U Sarajevu je u to vrijeme živjelo preko 10.000 Jevreja i predstavljali su oko dvadeset odsto sveukupnog stanovništva grada. Pored toga, Jevreji su bili vlasnici većine fabrika u gradu, brojnih radnji, stambenih i poslovnih zgrada u centru Sarajeva.

čisto nacionalnim krajevima Židovi slobodni zidari organizovani u svojim posebnim nacionalnim ložama i da svoju karitativnu i humanitarnu djelatnost posvećuju isključivo pomaganju svojih suplemenika, jednom riječu imaju nacionalno obilježje i pored internacionalističkog karaktera slobodnog zidarstva.”²² List vri od antijevrejskih stavova i podsticaja na mržnju prema Jevrejima. Pod naslovom “Vagon suvog zlata” je i podnaslov “Bečki Jevreji traže od naše države preko 11.000 kila čistoga zlata” i ističe se kako bečka firma Lozinger, “a koja gradi požarevačku željeznicu, u koju nije ništa uložila, traži od države dolare, traži zlato, traži preko vagon čistog zlata za izliferovani posao”.

I u petom broju list nastavlja s antisemitskom politikom člankom na naslovnoj stranici “Avram Hadži Mošo Altarac guli siromašne službenike” i nacionalističkim tekstrom “11 stranih preduzeća oštetilo je državu”, a članak potpisuje Ljubomir S. Marić, staklarski radnik.

List, očito, poslije samo četiri broja ulazi u krizu – smanjen broj oglavlivača, smanjen tiraž i prodaja. To pobuđuje brzu reakciju i list na drugoj stranici objavljuje članak pod naslovom “Akcija uperena protiv našeg lista u kojem se pokušava dokazati bojkot lista, ucjena i pritisak na maloprodavce”, a članak se završava zaključkom kako list podržavaju “svi čestiti Sarajlije Hrvati i Srbi (pravoslavni, muslimani, katolici). Svi do jednoga svi kao jedan. Pa i ona sirotinja... Ne samo naše narodno nacionalno Sarajevo, već i provincija.” U članku “Nevolje naših obućarskih majstora” okrenuta je oštrica protiv “Bate”, a članak se završava riječima: “Kad će jedanput stranci da prestanu sa eksploatisanjem i ubijanjem naše domaće privrede?”

List objavljuje i vijesti koje mogu da uđu, eventualno, u rubriku “crna hronika” ili lokalne vijesti. Objavljuje informaciju “Zar još i to...” u kojoj se kaže kako je “jedna grupa od 4 mladića Jevrejina napala pred neki dan na sred ulice nekog Bešlagića Namiga”. Ovdje se ne napominje da je npr. Bešlagić musliman, važno je da su ona četvorica Jevreji.

²² U velikim jevrejskim centrima (kao što je bilo Sarajevo) postojale su posebne Bnej Brit lože – *B'nai B'rith International* (hebr. בְּנֵי בָּרִית, “Sinovi Saveza”). Organizacija koja se zalaže za sigurnost i borbu protiv antisemitizma i fanatizma. Misija organizacije je da se ujedine osobe jevrejske vjere kako bi se poboljšao jevrejski identitet kroz jačanje jevrejskog porodičnog života, široko baziranih usluga za dobrobit starijih građana, te zagovaranja i djelovanja u ime Jevreja širom svijeta. Organizacija vuče korijene iz sistema bratskih loža i djeluje kroz svoje lože u kojima su članovi najreprezentativniji predstavnici lokalne zajednice.

U šestom broju na prvoj stranici je tekst uperen protiv Jude Montilja, vlasnika fabrike čipki i pantljika u Sarajevu, koji “iskorišćuje našu sirotinju”, a “po sedam mjeseci neke radnice nisu dobine ni prebijene pare”. Na sljedećoj stranici je naslov “Avram Altarac²³ i #332 z.o.r.” u kojem se ističe da “sarajevski knjižar i papirničar posjeduje ništa manje nego pet radnji u Sarajevu. Svaku vodi pod drugom firmom. Posao mu ide odlično i bolje nego i jednom drugom sarajevskom knjižaru i papirničaru”. Sve ovo se ne ističe kao dokaz dobrog poslovanja, već kao činjenica da se i pored toga neki radnici otpuštaju i ponovo zapošljavaju kako ne bi koristili određene beneficije. Ovaj tekst, iako ima opravdanja, nije direktno povezan sa zaštitom nacionalne privrede. Slijedi zatim naslov “Judini nasljednici”. Tekst počinje riječima: “Pod imenom Jude, izdajnika Isusa Hrista, podrazumevamo čoveka ispunjena najgorim nepoštenjem i zlobom. Smrću ovoga izdajnika nije bilo satrto njegovo seme. Naprotiv, on je ostavio čovečanstvu svoje potomstvo koje se iz dana u dan sve više umnožavalо u opačinama i zlu, jednom rečju koje je potpuno poprimilo opaku krv svog predaka.” Ekonomска kriza koja je došla i do Jugoslavije, pa i Sarajeva, pogodila je sve one koji za to nisu bili spremni. Na nekoga je trebalo prebaciti krivicu. U tekstu se ne ističe da su za to krivi Jevreji, ali se svi oni koji oštećuju državu imenuju u najgorem kontekstu kao “Judini sinovi”: “U prošlosti jugoslovenski nacionalisti su se otvoreno borili sa protivnikom, jer je taj otvoreno nastupao, dok je danas ta borba postala mnogo teža i zakulisnija, pošto je pokrivena plaštem lažnog patriotizma. Ne postoji danas nažalost samo jedan Juda, već postoje mase takovih Juda, koji pod krinkom ‘patriotizma’ i uz pjevanje nac. himne pljačkaju narod. Da bi se već jednom prestalo sa sličnim aferama u Jugoslaviji i pljačkom naroda treba učesnike tih afera i pljačkaše kazniti i obračunati se sa tom bandom, koji opljačkaše jugoslovensku narodnu imovinu.”²⁴ Zatim objavljaju još jednu “privrednu vijest”: – “Izmlatili” – “Izbatalali šest jevrejskih studenata na budimpeštanском univerzitetu.” Do obračuna je došlo kada su studenti izašli s parolama “Napolje Židovi!”, što se dogodilo na još nekim fakultetima gdje se energično zahtijevalo da jevrejski slušatelji napuste univerzitet. Pored ovog članka je manji članak “U Njemačkoj nezaposlenost opada”, u kojem se prenosi

²³ Avram Altarac bio je jedan od bogatijih trgovaca u Sarajevu. Poznato je da je posjedovao i papirnicu “Merkur” u Aleksandrovoj ulici br. 58 i knjižaru “Minerva” u Aleksandrovoj ulici br. 53. Podaci preuzeti iz Almanah adresara grada Sarajeva za 1937.

²⁴ Preneseno iz časopisa *Zov*.

mišljenje "Angrifa" da "vraćanje na posao tolikih radnika u vremenu kad se u drugim zemljama broj nezaposlenih povećava, predstavlja najbolji dokaz o stvarnim uspjesima nacionalsocijalističke vlade".

Odmah na sljedećoj stranici nastavlja se kampanja protiv Jevreja kroz članak "Što svi ne znaju". "Školu Karla Marksa u Berlinu osnovao je Židov Kurt Lovenstein. U toj školi riječ su vodili učenici, a učitelj je morao da se njima prilagodi. Tu su se najčešće obradivale teme: Za slobodnu ljubav, Zaprečavanje poroda – neodrživost braka i slično, šta više išlo se toliko daleko da su profesoři vodili čitave razrede u javne kuće i davali im da svoje doživljaje iz tih kuća obrade kao školske zadaće... Komunizam se danas nazivlje i marksizmom, a to zato jer je njegov tvorac Židov Karlo Marks... U socijalističkim strankama skoro svih zemalja bili su Židovi vođi i učitelji, a krunu njihovu zadobila je oktobarska revolucija u Rusiji. Vode i gospodari komunističke revolucije Rusije postadoše Židovi: Trocki, Zinovjev, Radek, Litvinov, koji opet od najviših do najnižih služba postaviše skoro svagdje samo svoje ljude – Židove..."²⁵

Od nacionalističkog list se već pretvorio u skoro izrazito antisemitsko glasilo, koje na skoro svakoj stranici objavljuje jedan tekst čiji je cilj pobudivanje mržnje protiv Jevreja. Pod naslovom "Neće da zna naš jezik" list pokreće otvoreno pitanje autohtonosti Jevreja u Sarajevu. U tekstu se spominje izvjesni Albert, sin Hadži Moše Altarca, rođeni Sarajlija, odbornik u Udruženju trgovaca grada Sarajeva. Prilikom čitanja blagajničkog izvještaja napravio je neke jezičke greške. List navodi da su se odbornici "naprosto zgražali nad jezikom g. Alberta". Iako to nije baš logično da neko školovan ne zna bosanski jezik, ipak je moguće da je nešto bilo nesuvislo u samom izlaganju. Međutim, nepotpisani autor ovog izvještaja – najvjerovatnije "urednik", zaključuje: "Mi smo uvjereni da g. Albert nije jedini koji se rodio u Sarajevu a ne zna naš jezik. Ima ih na stotine koji ne bi umjeli pročitati jedan akt pisan na našem jeziku. To uostalom nije ni čudo, jer mi previše tolerišemo tuđe jezike – naročito španjolski!"

Otvoreni napad na sefardske Jevreje u gradu nije primljen pozitivno, kako su to očekivali "urednici" ovog nacionalističkog glasila. Ne dozvoljava se njegovo rasturanje, a pojedinci su, prema pisanju lista, čak i nasrtali na prodavače ovog lista. Tako nas list obavještava da je izvjesni njihov prodavač, Ahmed Buljubašić, bio napadnut od vlasnika prodavaonice kave "Diana", te da su mu otete novine i da su ga pretukli.

---

²⁵ Nije navedeno iz kojeg je časopisa preuzet tekst.

Očito nestručno vođenje lista i njegova otvorena antisemitska postavka izazvali su burne reakcije u sarajevskoj čaršiji, koja nikada nije podnosila nametanje tuđeg mišljenja i stavova. Posebno, brižljivo čuvan dobar poslovni i komšijski odnos, kakav je brižno njegovan, doveo je do bojkotovanja lista, koji, prije svega, ostaje bez svojih oglašivača, pa zatim bez pretplatnika. List napušta njegov "urednik", i to jednom veoma kratkom, konciznom i skoro neprimjetljivom notom bilježi list: "Promjena u uredništvu i upravi lista 'Svoj svome'": "Sa brojem 7. našeg lista prestaje biti urednik istog g. Dževlan Zulfikar, a mjesto njega dolazi g. Svetozar Marković, koji će se na listu i potpisivati." U nastavku teksta bilježimo da list nije izašao prethodne subote "zbog tehničkih razloga" i tzv. teškoća koje nisu mogli da riješe jer je to bilo "izvan granica naše mogućnosti". Međutim, Svetozar Marković nikada nije preuzeo ovu funkciju jer se list u međuvremenu ugasio.

I pored panike koja je nastala u listu, strategija Koste Savića, vlasnika lista, nepromijenjena je. On svoju nacionalističku politiku opravdava time da je to nešto što su stvorili sami Jevreji: "Veliku graju su digli kada je prvi kolporter zavikao 'Svoj svome', a ustvari smo to od njih i naučili, da je tako evo još jedan dokaz. Cijela posljednja stranica jevrejskog lista 'Malchut Jisrael'²⁶ glasi ovako: 'Kada kupujete narandže, ne zaboravite da je *Pordess* palestinska plemenka narandža bez koštice najbolja. Pazite na svakoj *Pordess* narandži otisnut je žig *Pordess*. Samoprodaja za Jugoslaviju: J. Dragoner, Novi Sad-Beograd-Zagreb. Dakle, 'svoj svome' nije od nas potekao, već od njih samih.' Nema sumnje da je ovdje vješto iskorištena jedna iz osnova druga opcija, čiji cilj nije bila isključivost, već popularizacija proizvoda koje su proizvodili u Palestini, jevrejskoj domaji."

Očiti utjecaj imali su događaji koji se redaju pobjedom nacionalsocijalističke partije u Njemačkoj. Razni diskriminirajući zakoni i njihova provedba utjecali su na antisemitsko ponašanje i događaje u Njemačkoj. U članku "Šta velite na ovo" kaže se: "Ne samo što ne daju da Jevreji stiču i odnose njihov novac, nego neće ni njihovih novaca. Kao dokaz najbolje služi ovaj slučaj: Opštinsko vijeće banje Westerland jednoglasno je izjavilo da za banjske goste ne želi Jevreje." I još jedna vijest: "Da bi njihov novac ostao narodu, Nijemci su otpremili s onu stranu granice jevrejsku glumicu Irenu Elsinger sa pozorišta 'Theater des Westens'. Isto tako je prekinut ugovor sa

²⁶ *Malchut Jisrael* je izlazio u Novom Sadu od 1933. do 1941. godine. Orientacija: cionističko-revizionistički i informativno-kulturni list. *Jevrejska štampa na tlu Jugoslavije do 1941. godine*, Jevrejski istorijski muzej u Beogradu, 1982.

komičarom Willy Prens-om... Kao što vidimo, Nijemci se drže one: mi smo sebi najpreči.” I druga vijest: “Iako je htjeo da bude Hitlerovac, pa važio i kao prijatelj Hitlerov (svakako iz spekulativnih razloga), ipak je Hans Silbers, ‘odlični’ glumac, morao napustiti Njemačku, jer je Jevrejin. U sadašnjoj Njemačkoj vidi se, ništa ne pomaže što je neko nečiji ‘prijatelj’.” List, nadalje, prenosi vijest da svaki preduzimač mora dokazati da nije jevrejskog porijekla, jer “Nijemci neće da neprijatelju sami daju oružje protiv sebe”. Sigurno je vrhunac neprijateljstva informacija da se na opštinskim zgradama postavljaju table na kojima su ispisana imena onih Nijemaca koji sklapaju ma kakve poslove s Jevrejima.

Na sedmoj stranici list objavljuje veliki članak pod naslovom “Novi vidići – nova orijentacija” u kojem se veliča Njemačka, koja je, navodno, po dolasku Hitlera na vlast, zadala svjetskoj i evropskoj politici jak udarac. U nastavku teksta list se, nadovezujući se na situaciju u Njemačkoj, obraća jugoslovenskoj nacionalističkoj javnosti: “E onda, ne treba zaboraviti jednu vrlo važnu činjenicu: finansiranje naših preduzeća. Naš narod nije novcem toliko bogat, a oni koji nam ga sada daju, isisavaju krv i sve životne sokove našeg naroda... Mi bi se u ovoj političkoj orijentaciji jednom za uvijek otresli takvog страног kapitala, koji je prema nama neprijateljski sklon, kao što je jednim radikalnim potezom učinio Hitler.”

Protujevrejska propaganda i agitacija nastavlja se napisom “Jevrejske pomorandže iz Jafe” u kojem se ističe da uvoz narandži iz Jafe “forsiraju ovomjestni jevreji agenti, komisionari, odnosno trgovci i posrednici”. List, koji sebe pretenciozno naziva “privredno nacionalno javno glasilo”, traži da se narandže, ako se već moraju uvoziti, uvoze iz Italije, koja je na tabeli jugoslovenskog izvoza na drugom mjestu. Iako Palestina u to vrijeme nije bila jevrejska država, već je bila pod britanskim mandatom, a Jevreji su bili manjinsko stanovništvo, ipak sama činjenica da nešto dolazi iz “obećane zemlje” dovoljna je za otvoreni nastup protiv Jevreja.

Propast jedinog medijskog pokušaja antisemitske propagande u Sarajevu

Posljednji broj lista *Svoj svome*,²⁷ a Kosta Savić, vlasnik novina, i dalje zavarava čitaocu člankom koji nosi naslov “Bravo i hvala vam!”: “naš list je našao na najbolje razumijevanje i shvatanje kod širokih narodnih sloje-

---

²⁷ Misli se na broj 7, koji je izашao 31. marta 1934. godine.

va. Naš list *Svoj svome* prihvaćen je objetučke, a još veći su mu zamah dali naši neprijatelji... Svi znamo da nam je sveta dužnost da ustrajemo na liniji časne borbe, koja ide za tim, da se naš narod oslobođi lihvarskih pijavica, koji podgrizaju i upropičavaju zdrava i jedra stabla našeg života... Kad nisu mogli da potkupe našeg vlasnika, uzalud su pokušavali da mu stvore druge smetnje... da pametnije povedemo računa o sebi i svojoj kući, pa da Jugosloven bude svjestan, da je najpreći – svoj svome!“

A na četvrtoj stranici posljednjeg broja još jedan obračun s Jevrejima – “Sukob Jevreja i autarhije”: “Sistem slobodne trgovine donio je najviše koristi jevrejima rasijanim po čitavom svijetu i omogućio stvaranje jevrejske internationale, najjače na svijetu poslije katoličke crkve. Jevreji su u svima državama na zapadu bili etatisti (zvanični patrioci)... U tim dvjema zemljama²⁸ javio se antisemitski pokret i kao njegova posljedica cionizam... Poslije rata javio se val pacifizma, kome su na čelu bili Jevreji...”

Slijede antisemitski članci: “Sarajevski milioner Altarac ne plaća porez jer ne voli ovu zemlju”, “Ilegalna trgovina” i “Jevreji u jugoslovenskoj privredi”.²⁹

Zbog svoje izrazite protujevrejske politike, agresivne, neumjesne i huškačke, list *Svoj svome* nije našao uporište u sarajevskoj čaršiji. List nije bio prihvaćen od bilo kojeg naroda koji je ovdje zajedno živio i stvarao stotinama godina. Bojkot je bio toliko jak da je list prestao izlaziti, a nastavio kasnije da izlazi u Beogradu pod drugim imenom.³⁰ Pretpostavlja se da uredništvo Ljotićevog “Zbora” koje je podržavalo ovaj list više nije imalo interesa da ulaže u nacionalističku i antisemitsku kampanju u Sarajevu, gradu koji je bio poznat i kao “Evropski Jerusalem”, a koji su sefardski Jevreji zvali “Jerušalajim čika”.³¹ Tako je propao ovaj jedini medijski pokušaj antisemitske propagande u Sarajevu.

²⁸ Misli se na Rusiju i Rumuniju.

²⁹ Ovo je komentar na tekst koji je objavio sarajevski *Jevrejski glas* 2. marta 1934.

³⁰ Pejanović, Đorđe, Štampa Bosne i Hercegovine 1850-1941, Svetlost, Sarajevo, 1949.

³¹ Na jevrejskošpanskom jeziku (ladinu) znači: “Mali Jerusalem”.

PRIKAZI

Prikaz knjige “Partije i koalicije” autora Esada Zgodića

NERMINA MUJAGIĆ

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

(Esad Zgodić, 2015. *Partije i koalicije*. CPU Printing company, Sarajevo)

Političke stranke kakve upoznajemo i prepoznajemo na stranicama knjige *Partije i koalicije* autora prof. dr. Esada Zgodića nisu one stranke koje obično prepoznajemo u političkoj teoriji i od kojih očekujemo da preuzmu društvenu odgovornost, nisu one stranke koje imaju demokratske kapacitete koji jačaju političke demokratske institucije. Naime, partija koja je programski i akcionalno usmjerena na razvoj demokratskih institucija, procedura i vrijednosti trebalo bi da doprinosi demokratskom poretku. Čak samo postojanje partija na pasivan način doprinosi širenju pluralizma i kompetitivne mogućnosti političkog sistema. Međutim, s obzirom na to da je politička demokratija prije proizvod interakcija među strankama kao organizacijama, a ne njihov zbir, Zgodić uviđa kako one i direktno i indirektno sudjeluju u “produciranju socijalnih konflikata, etnonacionalnih sukoba, kolektivnih strahova, masovne mobilizacije, hysterije, mržnje i hipnoze, građanske apatije...” (Zgodić, 2015: 49)

Zgodić se pita jesu li stranačke stvarnosti u postsocijalističkoj i postratnoj Bosni i Hercegovini “najslabija strana ili dimenzija političke prakse”. Šta s onim partijama koje su na djelu pokazale da su protiv demokratije, ali koje koriste demokratski okvir sistema i liberalno-demokratske vrijednosti tolerancije da javno i politički djeluju kao neprijatelji demokratije. Knjiga podsjeća na misao Lefora, koji tvrdi da se “vlast u demokratiji ipak ne nalazi u rukama naroda – ona je prazno mjesto” (prema F. Kanagam, 2003), a demagozi i laskavci lako popunjavaju taj prostor. Otud partije, poput nacionalnih, stopljene s vlastitom demagogijom, sebe predstavljaju i populistički promoviraju kao “državotvorne partije”, kao stranke

iza kojih navodno stoji apsolutna volja nacionalnog biračkog tijela i kao stranke koje su jedini znalci i branioci "svenacionalnog dobra".

Pred svaki demokratski politički poredak postavlja se pitanje gdje su granice tolerancije prema neprijateljima demokratije. Odgovor na to pitanje težak je i za starije i stabilnije demokratije od naše, ali uspon desnih političkih partija u razvijenim evropskim zemljama ukazuje na ozbiljnost ovog pitanja.

Stoga ne čudi da i u političkoj teoriji postoji dio znanstvenika koji političke stranke vide kao ratne organizacije, koje u konačnici unesrećuju ljudе i narode jer produciraju sukobe i društvene nepravde. Ostrogorski, koji je još 1921. godine proučavao političke stranke u Engleskoj, smatra da su one stradale kada su se počele oslanjati na devizu "Dođavola zemљa, naše je da dobijemo izbore" (Ostrogorski, 1921: 50).

Jesu li su zbog niza slabosti političkih stranaka averzije prema partijama opravdane; jesu li one prepreka napredovanju subverzivne demokratije naspram trgovачke u kojoj su stranke preduzeća političkog sadržaja, a lideri jedna vrsta robe na tržištu. Je li oligarhijska bolest partija *izlječiva*?

Sve su to pitanja koja Zgodić u ovoj knjizi otvara i koja ukazuju na krizu stranačkog organiziranja. Moć "partijskih gladijatora" raste s povećanom ulogom medija, posebno interneta. Istovremeno, kriteriji inteligencije i obdarenosti su sve manje značajni, jer spremnost na netolerantne i nekulturne verbalne duele, medijska nasrtljivost i bučnost te druge osobine ono su što ima veću prođu u medijaliziranom svijetu politike.

Knjiga *Partije i koalicije* Esada Zgodića nadilazi zahtjeve klasične politološke analize jer autor iz stranice u stranicu uvijek nanovo postavlja pitanje zašto partije nisu iznutra demokratski konstituirane, zašto unutarpartijska demokratija ne postoji, ili je reducirana i formalizirana, zašto građanstvo govori s rezignacijom da nema za koga glasati, da su sve partije iste, da su političke ponude uniformne, partijska obećanja izlizana, da se neće ništa promijeniti ni kada se glasa. Ovaj iznimno politološki vrijedan rukopis ne zadržava se samo na kritici postojećeg, nego traži rješenja, traži izlaz ili prolaz za sve nas koji se krećemo u svijetu savremene politike. No kako promjeniti zao glas, koji, kako kaže Ulrich Beck, bije političke partije? Je li moguće misliti alternativno, možemo li zamišljati neki novi politički subjekt koji će biti otvoren za različite forme organiziranja, koji će uvažiti zahtjeve građanstva: u našem slučaju to su bolji život i više pravednosti u društvu.

Kako vratiti partije biračkom tijelu i njihovim autentičnim svrhama i funkcijama jer niti je moguća niti je poželjna SMRT PARTIJA. "One nužno

postoje i postojaće; stvar je u tome da se one mogu transformirati, ali sve ovisi o tome da li su one u stanju promijeniti svoj vlastiti način organizacije i rada?" (Zgodić, 2015: 304) Prije svega misli se na više demokratičnosti u načinu izbora partijskog rukovodstva, ograničavanje mandata, otvorene i kritičke debate o važnim pitanjima u društvu, na toleranciju partijskih frakcija, princip afirmativne akcije i proporcionalnog učešća (mladih, žena, manjina), transparentnost partijskih finansija i mnoge druge mjere.

Nova knjiga Esada Zgodića prisiljava nas da preispitamo koji su to očigledni razlozi na kojima su izgrađene mnoge postizborne koalicije i da li je stvaranje i upotreba kulta neprijatelja u funkciji da se "osigura ideološka homogenost". Autor vjeruje da na tlu etnoteritorijalnih fragmentacija populusa nijedna partija ne može sa stajališta cjeline biračkog tijela u državi računati na monokratiju, pa se zbog toga javljaju, kako kaže, prisile na koaliciju, tj. dolazi do poziva na koaliciju radi održavanja vladajuće pozicije. Takvo koaliranje nije ništa drugo nego održavanje i reprodukcija režima etnopolitike, koji niko ne spori. Različite identitet-ske politike multietničkih i monoetničkih stranaka trebale bi da budu prepreka u pogledu politike koaliranja, međutim praksa pokazuje da je vlast jača i slađa od razlike u identitetskim profilima. Zbog toga su, tvrdi Zgodić, ove politike osuđene na neuspjeh jer ne mogu efektivno utjecati na zbiljsko instaliranje i pandruštveno prihvatanje željene proliberalne i socijalne demokratije.

Knjiga dr. Zgodića predstavlja hrabar pokušaj da se raskrinka koliko su prakse partijskih koalicija zamračene "dubokim slojevima tajnovitosti...daleko od očiju javnosti, pa se može reći da su mnoge vlade i koalicije formirane ili rasturane iza kulisa – izvan osvijetljene političke pozornice" (Zgodić, 2015: 40).

Okoštaloš borbe ovih partija protiv demokratije i protiv političkog razvoja zemlje možda se najjasnije vidi s pozicije koju Zgodić jasno negira i osuđuje – sa stajališta predizbornih "postizbornih koalicija".

Zgodić tvrdi da postizborne koalicije djeluju s onu stranu svake etičke odgovornosti prema glasačkom tijelu, štaviše, kazano riječima Vladimira Goatija, one preinačuju volju birača koja je iskazana na izborima i stoga ih se u ovoj knjizi razumijeva kao način unutrašnje destrukcije liberalne demokratije.

S druge strane, izborni sistem koji bi podstaknuo stranke na predizborne koalicije, tj. javnu prezentaciju programa i projekata koalicija, mogao bi

spriječiti ili umanjiti prevare birača u formi postizbornih koalicija. Takva politička običajnost, vjeruje autor, motivirat će i uspavanog birača da izade na izbore, a takvih je sve više.

Knjiga dr. Esada Zgodića *Partije i koalicije* sigurno će podstaknuti daljnju društvenu kritiku stranaka i koalicija, ali i demokratsku imaginaciju političkih subjekata. Vjerujemo da će ovaj izuzetno vrijedan rukopis pojačati senzibilitet prema društvenoj odgovornosti, inicirati neka praktična rješenja za reformu izbornih sistema u zemlji, te podstaknuti ogromnu većinu građana ove zemlje da pokušaju naći izlaz iz Platonove pećine.

Prikaz knjige "Negiranje genocida nad Bošnjacima" autora Elvedina Mulagića

EDINA BEĆIREVIĆ

Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

(Elvedin Mulagić, 2015. *Negiranje genocida nad Bošnjacima*. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu)

Negiranje genocida je svakodnevna pojava u bosanskohercegovačkom društvenopolitičkom životu. U tu svrhu koriste se brojne tehnike, kao što su minimiziranje zločina, prebacivanje krivice na žrtve, opravdavanje uzroka genocida, namjerno pogrešno historijsko kontekstualiziranje, a u posljednje vrijeme sve češći je i argument da pretjerano spominjanje genocida nanosi štetu procesu pomirenja u Bosni i Hercegovini. Mnogi svjetski autori ovoj temi dali su pažnju kakvu zaslužuje s obzirom na to da svaki genocid u povijesti prati i kompleksan proces negiranja. Usprkos tome što je genocid nad Bošnjacima jedini genocid na tlu Evrope koji je počinjen nakon holokausta, ova tema nije u dovoljnoj mjeri uspjela zainteresirati bosanskohercegovačku akademsku zajednicu. O negiranju genocida u Bosni i Hercegovini mnogo su više pisali strani nego domaći autori. Stoga je objavljivanje knjige Elvedina Mulagića značajan naučni doprinos, ali nadati se i inspiracija za mlade autore da se upuste u istraživanja ove teme.

Prvo poglavlje ove knjige zapravo je jedan od najsveobuhvatnijih pregleda literature o teoriji genocida do sada objavljene u Bosni i Hercegovini i regionu. Analizirajući teoretičare kao što su Hellen Fein, Israel Charny, Leo Kuper, Martin Shaw i mnogi drugi, Mulagić sučeljava argumente onih koji zagovaraju užu interpretaciju pojma "genocid" s onim autorima koji su spremni da pojma "genocid" prošire do te mjere da svaku kolateralnu

štetu i svaki ratni zločin smatraju genocidom. Putem te rasprave Mulagić nam vješto ali nenametljivo stavlja do znanja u kom pravcu nagnje njegova interpretacija definicije genocida, te tako čitaoce metodološki uvodi u svoju analizu poricanja genocida nad Bošnjacima kroz povijest. Autori koje Mulagić uvažava i s kojima se slaže spremni su na kritiku definicije genocida po konvenciji, ali su svjesni da bi u postojećim globalnim okolnostima svaka promjena mogla dovesti samo do sužavanja a nikako proširenja definicije.

Osvrt na rad autora Israela Charnyja jedan je od primjera koji pokazuje kako Mulagić metodološki okvir o općem poricanju genocida koristi za analizu poricanja genocida u Bosni i Hercegovini. Charny analizira metode koje pojedini akademici koriste za poricanje, između ostalog postavljajući i zahtjev da se iznova i iznova dokazuju činjenice koje su već dokazane i prihvaćene. Mulagić navodi da se ova logika koristi i u bosanskohercegovačkom diskursu, a po njoj se “ni najokrutniji ratni zločinci ne mogu nazivati ratnim zločincima sve dotle dok im se ne presudi, bez obzira na obilje dokaza koji to potvrđuju” (str. 43).

Izuzetnu autorsku zrelost Mulagić pokazuje prilikom analize uzroka genocida. Na ovaj način planeri genocida osiguravaju podršku domaće javnosti s ciljem ostvarenja masovnosti podrške domaćeg stanovništva za genocidni projekt, ali i zavaravanja međunarodne političke javnosti da zločine nazove pravim imenom. Mulagić s pravom konstatira da ideologzi u tu svrhu “programski rade na prikrivanju stvarnih uzroka genocida razvijajući pritom razne pseudoteorije: o ugroženosti opstanka vlastitog naroda, svjetskoj uroti ili zavjeri i slično” (89). Njegova analiza različitih pseudonaučnika i akademskih ideologa koji su uporno radili na tome da se agresija i genocid u Bosni i Hercegovini prekvalificiraju u “građanski rat” i “etnički sukob” detaljna je i precizna.

Autor je dužnu pažnju posvetio historijskom kontinuitetu srpskih nacionalnih programa koji su za cilj imali istrebljenje Bošnjaka. Poseban fokus u ovoj knjizi posvećen je i analizi agresivne srpske nacionalne kulture koja je imala veliku ulogu u dugotrajnoj ideološkoj dehumanizaciji i antimuslimanskoj propagandi. Međutim, Mulagić zaključuje da je primarni uzrok genocida nad Bošnjacima uvijek bio političke prirode, te da je “oblikovan višestoljetnim aspiracijama prema teritoriji Bosne i Hercegovine od strane njenih najbližih susjeda, kao i velikih svjetskih sila u određenim historijskim periodima (95).

Precizna struktura ove knjige autoru je dozvolila da prijelaz s analize uzroka na analizu poricanja genocida ne bude iznenadan. S obzirom na to da je u uvodnim poglavljima povezao ova dva procesa, autor u glavnoj diskusiji akcent spontano prebacuje na negiranje, ali nas s vremena na vrijeme podsjeća i na uzroke koje je elaborirao u prvom dijelu knjige.

Analizirajući razvoj pojave negiranja genocida nad Bošnjacima u periodu 1992-1995. godine, autor iznosi brojne dokaze da je planiranje poricanja do bilo na intenzitetu nakon počinjenog zločina onda kada su izvršioci shvatili da će "njihove akcije imati potencijalno negativne posljedice po odnose s međunarodnom zajednicom" (126).

Mulagić daje pregled sistemskog poricanja koje je provođeno unutar institucija Republike Srpske i Srbije, koje pored toga što ima planski karakter zahtjeva i finansijska ulaganja. Koordinirane aktivnosti etniteta Republike Srpske i Srbije rezultirale su i aktivnostima na međunarodnom planu podizanjem optužnica za navodne zločine protiv Ejuba Ganića, Jovana Divjaka i Ilije Jurišića. U vezi s ovim optužnicama Mulagić zaključuje da ovi *fabricirani slučajevi ratnih zločina* "služe kao primarna osnova za širenje pojave negiranja genocida, jer se njima relativizira zločin nad Bošnjacima i stvara privid da je srpski narod bio glavna žrtva oružanog sukoba 1992-1995. godine, što predstavlja završni oblik negiranja genocida" (165).

Svaki genocid ima i svoju međunarodnu dimenziju. Poricanje da je genocid u toku, s ciljem da se međunarodna zajednica zaštiti od obaveze da intervenira i zaštiti žrtve, nastavilo se nakon završetka genocida, i to kroz namjerno pogrešno definiranje zločina. Umjesto pojma "genocid", za karakterizaciju zločina najčešće korišten eufemizam je "etničko čišćenje". Diskusija koju nam nudi Mulagić o kontroverzama povezanim za ova dva pojma je veoma koristan prikaz najvažnije svjetske literature, posebno iz polja pravne nauke. Analizirajući sudske presude Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju i Suda Bosne i Hercegovine, on ukazuje na pogrešnu interpretaciju sudske presude. Iako je zločin u Srebrenici jedini koji je potvrđen dosadašnjim sudske presudama, suđenja Ratku Mladiću i Radovanu Karadžiću još uvijek čekaju svoj epilog, između ostalog i za tačke optužnice koje se odnose na genocid počinjen 1992. godine. Potpuna analiza uloge haških presuda bit će moguća tek nakon završetka ova dva suđenja.

Knjiga *Negiranje genocida nad Bošnjacima* značajan je doprinos naучnoj diskusiji o ovoj temi. Bosanskohercegovačka stvarnost smještena je u širi historijski kontekst i komparativno analizirana s drugim genocidima u povijesti. Ovaj pristup omogućio je autoru Elvedinu Muliagiću zrelu i detaljnu analizu s relevantnim zaključcima, koja široj bosanskohercegovačkoj javnosti može koristiti za borbu protiv poricanja genocida i za pronalazak načina da se buduće generacije uspješnije od sadašnje suoče i pomire s prošlošću.

SARAJEVSKI ŽURNAL ZA DRUŠTVENA PITANJA (2015)
SARAJEVO SOCIAL SCIENCE REVIEW (2015)

Web
journal.fpn.unsa.ba

Lektor / Bcs language editor
ZINAIDA LAKIĆ

Lektor za engleski jezik / English language editor
STEPHEN HEFFORD

Naslovna / Cover design
DAMIR NIKŠIĆ

DTP
MAHIR SOKOLIJA

Štampa / Printed by
A dizajn d.o.o.

Prilozi objavljeni u časopisu referiraju se u / Indexed in
Central and Eastern European Online Library (CEEOL),
Political Science Complete (EBSCO)

Copyright©2015
Fakultet političkih nauka – sva prava pridržana